

TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E (1839-1908) ESNAF HAREKETLİLİĞİ, DEVLET KONTROLÜ VE İSTANBUL

Nalan Turna*

Öz

Modern devletler 17. yüzyılda ve sonrasında ortaya çıktılar. Sınırları belli bir coğrafi alana yerleşen bu devletler, büyüyen bürokrasileri ve orduları finanse etmek için teb'alarını/vatandaşlarını doğrudan vergilendirdiler. Bunun için kimin teb'a/vatandaş olup kimin olmadığını belirlemeleri gerekiyordu; çeşitli kanunları yürürlüğe koydular, sayımlar yaptılar ve iç/dış pasaportların da dâhil olduğu kimlik kartları çıkardılar. 17. yüzyıldan itibaren daha fazla genişleyemeyen Osmanlı İmparatorluğu, sınırları belli bir devlet olarak elindeki kaynakları etkin bir şekilde kullanma ihtiyacı duydu. Egemenliği altındaki insanların hareketlerini daha düzenli olarak kontrol etmeye ve gözetleme mekanizmaları geliştirmeye başladı. Elinizdeki bu makale Tanzimat'tan II. Meşrutiyet dönemine (1839-1908), İstanbul özelinde esnaf hareketliliğini ve devletin oynadığı rolü göstermektedir. Başkent İstanbul'a, kimin teb'a/vatandaş olup olmadığını belirleme ihtiyacına, devletin hareketleri denetlemesinin ekonomik boyutuna ve dolayısıyla çıkarlarının üst düzey esnaf ve tüccarla örtüşmesine, Şehremaneti'nin bir parçası olarak kurulan Esnaf Kalemi üzerinden lonca yöneticisi/kethüdanın değişen rolüne dikkat çekmektedir. Son olarak da 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını takiben ve esas olarak 1890'lar ve sonrasında Ermeni esnafın hareketliliğini örneklemektedir.

Anahtar Sözcükler: Esnaf, İstanbul, göç, teb'a/vatandaş, modern devlet

Artisans' Mobility, State Control and Istanbul from the Tanzimat to the Second Constitution (1839-1908)

Abstract

Modern states emerged from the 17th century and onwards. Settled in geographically defined spaces, these states directly taxed their subjects/citizens to finance growing bureaucracies and armies. For this, they needed to determine who was a subject/citizen and who was not; they passed various laws, conducted censuses, and issued identity cards, including internal/external passports. The Ottoman Empire, which could not expand anymore since the 17th century, needed to exploit its existing resources

* Doç.Dr., *Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü*, Davutpaşa Kampüsü, 34220, Esenler-İstanbul/Türkiye, nturna@yildiz.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-7511-609X

effectively as a state with defined borders. It began to control people's movements under its rule on a more regular basis and to develop surveillance mechanisms. Emphasizing Istanbul, this present article shows artisans' mobility and the state's role from the Tanzimat to the Second Constitutional era (1839-1908). It pays attention to the capital city, Istanbul, the need to determine who was a subject/citizen or not, the economic dimension of state controlling of movements, and thus its interests coinciding with the upper-level artisans and merchants, the changing role of guild warden/kethüda through the Şehremaneti's newly founded office called Artisan's Office. Finally, it exemplifies Armenian artisans' mobility following the Ottoman-Russian war of 1877-1878 and mainly from the 1890s and onwards.

Keywords: Artisan, Istanbul, migration, subject/citizen, modern state

Giriş

17. yüzyıldan itibaren belli bir coğrafi alan üzerine oturan modern devletler, egemenlikleri altındaki insanların hareketlerini ekonomik ve politik nedenlerle kontrol etmek ve gözetim altında tutmak istediler. Büyüyen bürokrasileri ve ordularını finanse edebilmek amacıyla doğrudan vergilendirme yapmak, ülke içi veya dışı savaşlarda asker ihtiyaçlarını karşılamak, asayişini sağlamak gibi amaçlarla teb'alarını/vatandaşlarını sayıma tabi tuttular, onları kategorize ederek bilgilerini depoladılar.¹ Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyıldan itibaren artık fetihlerle/genişleyerek finansman sağlayamayınca içeride var olan kaynaklarını etkili bir şekilde kullanmaya başladı. Böylece savaşçılık yeteneğine sahip yönetici elitlerin önemi azalırken, idari ve mali becerilere sahip olanlarınkı arttı.² İçerideki kaynakların daha etkili kullanılmasına duyulan ihtiyaç merkez dışındaki yerlerdeki vezir ve paşalarla iktidarın paylaşılması sonucunu doğurdu. 19. yüzyılda ise kaynaklarını merkezde toplamaya çalışan devlet, doğrudan vergi almaya yöneldi.³ Burada Osmanlı tarihçisi Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj'ın 19. yüzyılda ilan edilen Tanzimat'ın kökenlerinin 17. yüzyıla gittiğini ve sürecin iç dinamiklerle şekillendiğini ifade ettiği tezi önemlidir. Abou-El-Haj'ın dikkat çektiği gibi ulus-devlet modern olmayan ve modern devletin birbiriyle kaçınılmaz karşılaşmasının bir sonucu değildir. Tanzimat kaçınılmaz ve ani ve hatta dış baskıyla bir şekilde meydana gelmemiştir. Bu bağlamda 17. yüzyıldan itibaren başlayan süreç yeni ve kurumsallaşmış kontrol ve gözetim mekanizmalarını da birlikte getirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda düzenli nüfus sayımları yapıldı, tabiiyet kanunu çıkarıldı, pasaportlar ve kimlik kartları geliştirilerek kimin teb'a/vatandaş olup olmadığı

¹ Konuyla ilgili bkz. Anthony Giddens, *Ulus-Devlet ve Şiddet*, (çev. Cumhuriyet Atay), İstanbul 2005, s. 24-26.

² Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, İstanbul 2000, s. 81.

³ Konuyla ilgili detaylar için bkz. Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Syracuse 2005.

belirlenmek istendi.⁴ Devletin tüm bu kontrol mekanizmalarının ise belli sınırları bulunuyordu.

Bu makale Tanzimat döneminde (1839-1876) standardize edilmiş olan mürûr tezkeresi ile ilgili arşiv kayıtları üzerinden esnafın hareketliliği ve devletin esnafı kontrol etmesi konusunu ele almaktadır. Mürûr tezkeresi konusu, kanunları ve uygulamaları üzerinden ve daha çok makro açıdan çalışılmıştır.⁵ Bu makalenin amacı, mürûr tezkerelerinin de yer aldığı arşiv belgeleri üzerinden esnaf hareketliliğine ve devletin esnafı ne ölçüde kontrol edebildiğine dair realiteyi yakalamaktır. Beş bölümden oluşan makalede sırasıyla 19. yüzyıldaki insan hareketliliği, başkent İstanbul özelinde esnafın hareketliliği ve devlet kontrolü örneklendirilmektedir. Sonrasında ise devletin hareketleri kontrol etme arzusu ile kimin teb'a/vatandaş olup olmadığı konusu örneğin askerlik yükümlülüğü üzerinden değerlendirilmektedir. Makalede ayrıca, esnafın hareketliliğiyle ilişkili olarak devlet kontrolünün ekonomik nedenleri, devletin çıkarlarıyla üst düzey esnafın ve aynı zamanda tüccarın çıkarlarının örtüşme durumları, Şehremaneti'nin yeni kurulan Esnaf Kalemi ile lonca yöneticisi/kethüdanın değişen rolü ve son olarak da 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından ve özellikle de 1890'lar ve sonrasındaki Ermeni esnafın hareketliliği asayiş konusu bağlamında incelenmektedir.⁶

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki insan hareketliliği/göç/seyahat konularına dair burada tamamını sayamayacağımız kadar çok çalışma bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını değinmek gerekirse; Kemal Karpat, örneğin Osmanlı'dan Amerika'ya yapılan göçlere, Yahudilerin imparatorluk içi hareketliliklerine, Kafkaslardan ve Balkanlardan imparatorluğa gelen göçlere vb.'ye,⁷ Nedim İpek

⁴ Pasaport konusunda ve Avrupa'daki pasaport tarihi hakkında bkz. John Torpey, *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*, Cambridge 2000.

⁵ İç ve dış pasaportlarla ilgili yapılmış olan çalışmaların bazıları şöyledir: Musa Çadırcı, "Tanzimat Dönemi'nde Çıkarılan Men'i Mürûr ve Pasaport Nizamnameleri", *Belgeler*, 15/19, (1993), s. 169-181; Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19 yy.)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21/33, (2003), s. 105-124; Fatmanur Samastı, *History of Identification in the Ottoman Lands: From the Security of the Person to the Security of the State: Implementation of Mürûr Tezkeresi in the Nineteenth Century*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010; Christoph Herzog, "Migration and the State: On Ottoman Regulations Concerning Migration Since the Age of Mahmud II", *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, (ed. Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler), London 2011, s. 117-134; Nalan Turna, *19.yy.'dan ve 20. yy.'a Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri*, İstanbul, 2013; David Gutman, "Travel Documents, Mobility Control, and the Ottoman State in an Age of Global Migration, 1880-1915", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 3/2, (November 2016), s. 347-368; İlkay Yılmaz, "Governing the Armenian Question through Passports in the Late Ottoman Empire (1876-1908)", *Journal of Historical Sociology*, 32, (2019), s. 388-403.

⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Sorunu'nun pasaport üzerinden yönetilmesi konusunda bkz. Yılmaz, *a.g.m.*, s. 388-403.

⁷ Kemal H. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*, Brill 2002; *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003.

1877-1890 tarihleri arasında Rumeli'den Anadolu'ya yapılan göçlere,⁸ Reşat Kasaba ise göçebelere, göçmenlere ve sığınmacılara odaklanmıştır.⁹ Suraiya Faroqhi, konuyu resmi bir emir olmadan hareketlilik ve resmi emirle/sultanın emriyle hareketlilik şeklinde kategorize etmiş ve elitler ile sıradan insanların hareketliliklerine dikkat çekmiştir.¹⁰ M. Murat Erdoğan ve Ayhan Kaya editörlüğündeki ve çeşitli yazarların katkı verdiği bir çalışmada Türk, Roman, Yahudi, Kırım Tatarları, Nogaylar ve Çerkezlerin yaptıkları göçler incelenmiştir.¹¹ Bir diğer kitapta ise modernitenin etkisi altındaki Osmanlı kentleri, kent yönetimleri ve göçler, yerel nüfusun göçmenlere bakışı, emek göçleri ile Avrupalı alt sınıf göçmenler irdelenmiştir.¹² Nalan Turna, İlkey Yılmaz ve David Gutman ise pasaportlar üzerinden insan hareketlerinin nasıl kontrol edildiğine dair analizler yapmışlardır.¹³ Cengiz Kırlı, 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki emek profilini çıkarmış ve hemşerilik ilişkileri, esnaf ve emek göçü çalışmıştır.¹⁴ Kırlı, Betül Başaran ile birlikte kefalet defterlerini dayanarak sosyal kontrol mekanizmalarına ve İstanbul'daki esnafın ne kadarının kent dışından geldiğine dair bazı değerlendirmeler yapmıştır.¹⁵ Işıl Çokuğraş, 19. yüzyılın ilk yarısındaki bekâr odalarına ve burada kalanlara dair analizler yaparken,¹⁶ Christopher Clay, Doğu Anadolu'dan İstanbul'a yapılan Ermeni göçlerine odaklanmıştır.¹⁷ Cem Behar ise Malatya Arapkir'den İstanbul Kasap İlyas Mahallesine yapılan göç hareketlerini 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarındaki nüfus sayımlarını da dikkate alarak çalışmıştır.¹⁸ Bu makale,

⁸ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, 1877-1890*, Cilt 73, Ankara 1994.

⁹ Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlıda Göçebelere, Göçmenlere, Sığınmacılara*, (çev. A. Ortaç.), İstanbul 2012.

¹⁰ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler: Zanaatkarlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler 16-18. Yüzyıllar*, (çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2016.

¹¹ M. Murat Erdoğan ve Ayhan Kaya (ed.), *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, İstanbul 2015.

¹² Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler (ed.), *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, London 2011.

¹³ Gutman, , *a.g.m.*, s. 347-336; Christoph Herzog, "Migration and the State: On Ottoman Regulations Concerning Migration Since the Age of Mahmud II", (Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler), *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, London 2011, s. 117-134.

¹⁴ Cengiz Kırlı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", *International Labor and Working Class History*, 60, (2001), s. 125-140.

¹⁵ Betül Başaran, Cengiz Kırlı, "Some Observations on Istanbul's Artisans During the Reign of Selim III (1789-1808)", *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, (ed. Suraiya Faroqhi), Oxford 2015, s. 259-277.

¹⁶ Işıl Çokuğraş, *Bekâr Odaları ve Meyhaneler: Osmanlı İstanbul'unda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*, İstanbul 2016.

¹⁷ Christopher Clay, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia", 34/4, (October 1998), s. 1-32.

¹⁸ Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*, Albany 2003; yazar, Alan Duben ile birlikte İstanbul haneleri üzerine yapmış olduğu bir

daha önce bütünüyle ve Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İstanbul özelinde esnaf hareketliliği ve devlet kontrolü konusunu irdeleyerek var olan literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir.

19. Yüzyılda İnsan Hareketliliğine Genel Bir Bakış

Suraiya Faroqhi, Osmanlı'daki hareketlilik durumlarını resmi bir emir olmadan hareketlilik ve resmi emirle/sultanın emriyle hareketlilik şeklinde kategorize etmektedir.¹⁹ Resmi bir emir olmadan hareketlilik köylülerden kaçış, ticaret ve hac olarak özetlenebilir. Örneğin köylülerin çiftlerini bırakıp gitmeleri yaygındı. Köylü hareketliliğinin nedenleri arasında 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl boyunca paralı asker olarak devlet ordusuna katılmak, vergi baskısından kaçmak ve iklim değişikliklerinin yaşamlarını olumsuz etkilemesi üzerine buldukları yerleri terk etmek bulunuyordu. Bu durum göçebeler ve yarı-göçebeler için neredeyse rutindi.²⁰ Resmi emir olmadan oluşan hareketlilik ayrıca ticaret ve hac konularını kapsıyordu. Örneğin 16. ve 17. yüzyıl başlarında ticaret yapmak amacıyla Venedik'e düzenli olarak gidip gelenler arasında Osmanlı Müslümanları, Yahudileri ve Hristiyanları vardı.²¹

Padişah emriyle yapılan hareketlilik; devşirilen Hristiyan çocukları, yeni fethedilen bir toprağa yönlendirilenleri, İstanbul'daki inşaatlarda çalışacak olanları, sınırlardaki bir kaleyi tamir etmek için giden esnafı, kadıları, yüksek rütbe isteyen âlim-bürokratları, farklı yerlerde inşaat projeleri olan Mimar Sinan gibi mimarları, Evliya Çelebi gibi gezginleri, askerleri, hatta Mısır'da olduğu gibi yeniçerilerin ticarete girmesiyle, istemeseler de askeri sefere katılan esnafı vb.'ni kapsıyordu.²² Faroqhi, tüm bunlarla herkesin sürekli bir hareket halinde olduğunu söylemeye çalışmamaktadır. Her şeyden önce vergi yükümlülüğü bulananların yerlerini terk etmeleri istenmiyordu. Köylüler gibi esnafın hareketliliği de çok fazla teşvik edilen bir şey değildi. Buna 1700'lerden itibaren öne çıkan tekkelci anlayışın/gediğın bazı esnafın yerinde kalmasına neden olduğunu da eklemek mümkündür. Yine de örneğin İstanbul'da sütçü ve manav örneklerinde olduğu gibi, yerinde kalanların hareketliliği küçük ölçekli de olsa vardı (sur içinden dışına veya tam tersi yönde).²³ Önceki yüzyıllarla karşılaştırıldığında 19. yüzyılda esnaf hareketliliği daha fazlaydı. Bu hareketliliğın bazı nedenleri, Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalist sistemine entegrasyonu sürecinde gedik/tekellerin öneminin azalmış olması, geleneksel lonca

çalışma da göç olgusu üzerinde durmaktadır. Alan Duben, Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*, İstanbul 2014.

¹⁹ Faroqhi, *a.g.e.*

²⁰ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 18-20.

²¹ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 21-23.

²² Faroqhi, *a.g.e.*

²³ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 25-27.

yapılanmasının çözülmesi, esnafın kendini yeni durumlara adapte ederek değişmesi şeklinde özetlenebilir.²⁴

Genel olarak 19. yüzyılda büyük ölçekli göçler meydana gelmişti;²⁵ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'daki Müslüman göçleri, 1830'da ve 1848-1850 yılları arasında da Polonya ve Macar asıllı siyasi elitlerin ve ihtilalcilerin göçleri, Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında Rusların Kırım'daki Müslümanları zorla göç ettirmesi sonucunda Kırım göçleri, Şeyh Şamil direnişinin 1859 yılında sona ermesiyle Kafkas Müslüman göçleri gibi. İnsan hareketliliğinin bu yüzyılın ikinci yarısında daha fazla arttığını, 1864-1870 yılları arasında, yaklaşık 2 milyon 500 bin olduğu tahmin edilen Kafkas göçleri üzerinden söylemek mümkündür. Göçler, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da devam etti. Osmanlı toprakları 1878-1912/13 yılları arasında 2 milyon kadar daha Müslüman göç aldı. 1800-1916 yılları arasında Osmanlı topraklarından Rusya'ya ve Kuzey Amerika'ya yaklaşık olarak 1,3-1,5 milyon kişi gitti. Genel olarak bakıldığında imparatorluk dışına yapılan göçlerin %90-95'i Hristiyan, geri kalan % 5-10 ise Müslümanların yaptıkları göçlerdi. Ayrıca Osmanlı topraklarına gelen 7 milyon göçmenin neredeyse tamamı Müslüman, yaklaşık 75-80,000'i ise Yahudi idi.²⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında ve özellikle de 1890'larda cemaatler arası tansiyonun yükselmesi ile Hristiyan Osmanlılar topraklarını terk etmeye başladılar.²⁷ Bazı Ermeniler topraklarını ve evlerini satarak geri dönmek üzere Rusya'ya gittiler. 1897 yılına ait bir Rus nüfus sayımına göre Kafkaslarda 86,323 Osmanlı tebaası yaşıyordu. Rusya'nın yanı sıra İran'a ve ayrıca örneğin Harput'tan Amerika'ya gidenler oluyordu.²⁸ Osmanlı'nın son dönemindeki siyasi atmosferin yarattığı çatışmalar özellikle de II. Abdülhamid döneminde (1876-1909), bazı Ermenilerin Osmanlı tabiiyetinden çıkmalarıyla sonuçlandı. Ayrıca 1909 yılında askerliğin gayrimüslimler için zorunlu hale gelmesi yeni bir göç dalgasını başlattı. 1910'lardaki Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı göçün hızını artırdı. 1917 yılında meydana gelen Bolşevik Devrimi'ne kadar süren ve aralıklarla devam eden Kafkas göçleri meydana geldi.²⁹ Burada altı çizilmesi gereken noktalardan biri de insan hareketliliğini artıran faktörlerden birinin 19. yüzyılda ve sonrasında ulaşımda yaşanan gelişmeler olmasıdır; buharlı gemilerin ve trenlerin yolculuk

²⁴ John Chalcraft, 1863-1914 yılları arasında Mısır'daki esnafın nasıl yeniden yapılandığını ve kendilerini yeni durumlara adapte ettiğine dikkat çekmektedir. John T. Chalcraft, *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt 1863-1914*, Albany 2004.

²⁵ Burada Osmanlı topraklarından ve imparatorluk topraklarına yapılan tüm göç hareketlerine yer verilmemiştir. Sadece makalenin konusunun ve tarihsel bağlamının daha iyi anlaşılabilmesi için insan hareketliliği örneklendirilerek somutlaştırılmıştır.

²⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul 2010, s. 20.

²⁷ Clay, *a.g.m.*, s. 12-13.

²⁸ Clay, *a.g.m.*, s. 23-26.

²⁹ Karpat, *a.g.e.*, s. 13-15, 17, 19, 94.

sürelerini kısaltmış olması insanların daha çok ve daha planlı yolculuklar yapılabilmesini olanaklı kıldı.³⁰

Osmanlı topraklarındaki iç göçlere Anadolu üzerinden baktığımızda bazı bölgelerin daha ön plana çıktığını söyleyebiliriz. İç göçler başkent İstanbul'un yanı sıra ticari tarımın yapıldığı İzmir bölgesine (civar adalardan veya yakın yerlerden) ve Bursa civarı ile Çukurova'ya doğruydular. 1860'larda insan hareketliliğinin yöneldiği yerlerden biri de pamuk üretimin yapıldığı ve Amerikan iç savaşı sırasında / sonrasında önemi artan Nil deltası oldu.³¹

19. yüzyılda düzenli ve standart hale getirilen *men'-i mürûr* denilen insan hareketliliğinin sınırlanması/yasaklanması bu süreçte önem kazandı. Bu uygulamalar kefalet pratiklerini de içererek genişletildi. Mürûr tezkeresi olarak bilinen iç pasaportlar 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması ile ortaya çıkan asayiş sorunlarını çözmek amacıyla düzenli olarak uygulamaya sokuldular.³² Devlet örneğin yeniçeri mensuplarından ve "başiboş esnaftan" kimsenin İstanbul'a gelmemesi için bu tarz önlemler almaya ihtiyaç duydu.³³ 1826'da İhtisab Ağalığı Nizamnamesi'ne mürûr tezkereleri ilgili maddeler konuldu. Bu uygulamalar sonraki yıllarda imparatorluğun tamamına yayıldı. Tanzimat döneminde doğrudan mürûr tezkeresi ile ilgili kanunlar çıkarıldı. 1841 ve 1844 tarihli kanunlarından sonra, II. Abdülhamid döneminde geniş kapsamlı ve Dâhiliye Nezareti'nin icrasından sorumlu olduğu 1887 tarihli bir başka kanun daha çıkarıldı. Mürûr tezkeresi uygulamalarına 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında ihtiyaç olmadığı gerekçesiyle son verildi. Daha sonra ardı ardına gelen savaşlar (Trablusgarp, Balkan

³⁰ Konuyla ilgili bkz. Donald Quataert, "Part IV The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cilt 2 (ed. Halil İnalcık, Donald Quataert), Cambridge 1997, s. 759-944.

³¹ Clay, *a.g.m.*, s. 12-14.

³² 1826'da modern belediyenin öncülü olan İstanbul'la birlikte başka kentlerde de kurulan İhtisab Nezareti'nin görev kapsamının genişlemesi ve ayrıca muhtarlık, defter nazırlıkları ve mukayyidliklerin kurulmasıyla mürûr uygulamaları daha sistematik hale getirildi. 1831 yılına kadar mürûr tezkerelerini kaza ve kasabalardaki kadı ve nâibler tarafından veriliyorlardı. Mürûr tezkeresi almak için, öncelikle mahalle imamlarından, muhtarlıkların kurulmasıyla da muhtarlardan nereye, ne amaçla gidileceğinin yazıldığı ilmühaber denilen belge alınıyordu. Bu belgeyle kadılık makamına gidiliyor ve belli bir ücret karşılığında mürûr tezkeresi alınıyordu. Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 71; daha sonra bu uygulamalar değişecekti. Örneğin 1887 yılındaki mürûr nizamnamesinin 7. maddesinde mürûr tezkerelerinin Dersaadet/suriçi İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Üsküdar, Galata)'da ilgili nüfus idaresi mürûr şubelerinden, vilayetlerde ise nazır ve memurlardan alınacağı belirtilmişti. Tezkereler almak için tezkeresi-i Osmaniye denilen kimlik belgesi ile ilgili yerlerden ilmühaber alınması zorunluluğu ise nizamnamenin 9. maddesinde detayları ile verilmiştir. Konuyla ilgili detaylar için Turna, *a.g.e.*, s. 85-86.

³³ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), Cevdet Dâhiliye (C.DH), 13/608, H-9.12-1242/4.7.1827.

Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı) iç pasaportu zorunlu kıldı ve bu kez ücretsiz olarak verilen seyahat varakası adıyla yeni bir uygulama başlatıldı.³⁴

Devlet, insan hareketliliğini sadece iç ve dış pasaportlarla kontrol etmiyordu. 19. yüzyıl modernleşmesi adı altında asayiş sorunları için daha fazla kurumsal çözüm üretildi. 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılmasıyla asayiş işlerinden Asâkir-i Mansûre-i Muhamediyeye adında yeni ordu, İhtisâb Nezâreti ve Zabtiye Müşiriyeti sorumlu tutuldu.³⁵ 1846 yılında, fonksiyonlarından biri başkentin asayişini ve güvenliğini sağlamak olan Zabtiye Müşiriyeti kuruldu.³⁶ Ayrıca Topçu Ocağı, 1832 yılından itibaren Galata ve Beyoğlu'nun asayişini sağlamak adına Tophâne Müşiriyeti'ne dönüştürüldü.³⁷ 1839-1876 yıllarını kapsayan Tanzimat döneminde asayiş, Asâkir-i Zabtiye birliklerinin sorumluluğu altına sokuldu. 1846'da bu birlikler Zabtiye Müşirliği altında toplandı. Bunlar daha çok jandarma niteliği taşıyan kuvvetler olarak görev yaptılar. 1879'da kent merkezlerinde bağımsız polis teşkilatları kurulmaya başlandı. Daha sonra Asâkir-i Zabtiye teşkilatı, Zabtiye Müşiriyeti'nden Seraskerlik bünyesine taşındı ve Jandarma Dairesi'ne bağlandı. İstanbul'un asayiş işleri Zabtiye Müşirliği'den dönüştürülmüş olan Zabtiye Nezâreti tarafından üstlenildi. Ayrıca İstanbul'da bir jandarma alayı bulundurulması ve taşra vilayetlerindeki jandarma birliklerinin doğrudan Seraskerlik denetimi altına alınmasına karar verildi.³⁸

Asayişle ilgili yapılan ve yukarıda bazıları anlatılan düzenlemeler, 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması sonrasında yapıldı çünkü Doğu Anadolu'da "Ermeni Meselesi," Balkanlar'da ise "Makedonya Meselesi" gündemi meşgul ediyordu. Berlin Antlaşması sonrasında, Anadolu'da güvenlik teşkilatının ıslahı, nâhiye teşkilatının yaygınlaştırılması, vergi reformu, vergi tahsildarlarının görevlendirilmesi ve de Adliye teşkilatının düzenlenmesi gündeme geldi.³⁹ Doğu vilayetlerinde reform ve Osmanlı Ermenilerinin özerklik ve hatta bağımsızlık talepleri ve bu taleplere Osmanlı devletinin tepkisi, İngiltere, Fransa gibi devletlerin müdahil olmaları ile şekillenen 1878'deki Berlin Anlaşması sonrası süreç, 1889'daki Musa Bey Olayı, 1894'te Sasun ayaklanması ile şiddetlenmişti. 1896'da hem Osmanlı devletini reform yapmaya zorlamak hem de Avrupalı devletlerin desteğini almak ve konuya dikkatini çekmek için Ermeniler, Osmanlı Bankası'nı basarak buradaki herkesi

³⁴ İlgili süreç hakkında bkz. Turna, *a.g.e.*

³⁵ Konula ilgili bkz. Nalan Turna, "Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance and Taxation in Early Nineteenth-Century Istanbul," *New Perspectives on Turkey*, 39, (2008), s. 167-189.

³⁶ Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16, (2004), s. 67. Asayiş konusunda önemli bir derleme için bkz. Noemi Levy, Nadir Özbek ve Alexandre Toumarkine (der.), *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar*, İstanbul 2009.

³⁷ Özbek, *a.g.m.*, s. 66.

³⁸ Özbek, *a.g.m.*, s. 68, 70, 75.

³⁹ Özbek, *a.g.m.*, 71, 73; Adliye Nezareti ve faaliyetleri hakkında bkz. Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul 2010.

rehin aldılar (Banka Hadisesi). Olay sırasında ölenler oldu. Bu olaydan sekiz ay sonra da Sultan Abdülhamid'e suikast düzenlediler. Sultan suikast girişiminden kurtuldu fakat olay sırasında 26 kişi öldü. Aşağıda da bahsedileceği gibi tüm bu olaylar nedeniyle Ermeniler daha fazla kontrol ve gözetim altında tutulmaya başlandılar ve hareketleri kısıtlandı.⁴⁰

Başkent İstanbul: Bir Cazibe Merkezi

Sultan II. Mehmed, İstanbul'u 1453'te aldıktan sonra farklı yerlerden insanları getirterek kentin nüfusunu artırmaya çalıştı.⁴¹ Fakat zamanla kent, kentsel denetimi zorunlu kılacak kadar fazla göç aldı. Kentsel denetim bazen 1703 ve 1730 isyanlarında olduğu gibi kamusal alanlar, kahvehaneler, meyhaneler yani yeniçeri, esnaf ve işsizlerin toplandığı yerlerde sayımlar yapılarak veya kahvehane ve hamam gibi mekânların kapatılması ile sağlanmaya çalışıldı.⁴² Sultan III. Selim döneminde (1789-1807), 1790'larda İstanbul'daki birçok mekânda kefilsiz bekâr ile serseriler tespit edilerek kefile bağlandı, kefilsiz olanlar ise memleketlerine geri gönderildi. Bu sayımlara göre örneğin İstanbul'daki dükkân ve bahçe-bostanlarda çalışanların %55'i, iskeleler başta olmak üzere kayıkcı ve hamal esnafının %77'si İstanbul dışından gelmişti.⁴³ 1821'de Rum isyanı nedeniyle İstanbul'daki esnaf sayıma tabi tutuldu ve yapılan sayımlarla kimlerde silahı bulunduğu tespit edilmeye çalışıldı.⁴⁴ 1826 yılında da yeniçeri mekânları olarak bilinen kahvehaneler kapatıldı daha sonra küçültülerek berber dükkânlarına dönüştürüldü.⁴⁵ Burada benzer sayımların askerlik ve etkin vergilendirme için de yapıldığını söylemekte yarar vardır.⁴⁶

18. yüzyıl sonlarında İstanbul, Orta Balkanlar-Makedonya, Batı Karadeniz ve İç Anadolu Bölgesi'nin doğusu ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin batısını içeren bölgeden göç aldı.⁴⁷ 19. yüzyıl başlarında örneğin Yeniçeri Ocağı 25. Cemaat'i

⁴⁰ Konuyla ilgili detaylar için örneğin bkz. Edhem Eldem, "26 Ağustos 1896 "Banka Vakası" ve 1896 "Ermeni Olayları"", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 5, (2007), s. 113-146.

⁴¹ Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un nüfusunu artırmak için sürgün politikası uyguladı ve birçok yerden hem Müslüman hem de gayrimüslim nüfus getirtti. Konuyla ilgili detaylar için bkz. Halil İnalçık, "Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası", (çev. Fahri Unan), *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, (1988), s. 205-214.

⁴² Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul, 1700-1800*, Berkeley 2010, s. 126.

⁴³ Betül Başaran, Cengiz Kırılı, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", 1. baskı, (haz. Fatmagül Demirel), İstanbul 2012, s. 7.

⁴⁴ Turna, "Pandemonium and Order", s. 167-189.

⁴⁵ Bkz. Nalan Turna, "Ondokuzuncu Yüzyıl İlk Yarısında İstanbul'da Berber Olmak, Berber Kalmak", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü Yakın Dönem Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/5, (2006), s. 171-188.

⁴⁶ İhtisab vergisinin düzenlenmesi amacıyla 17. yüzyılın son çeyreğinde bir sayım yapıldı. Sultan II. Mahmud döneminde (1808-1839) ise bir benzeri genişletilerek yapıldı. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Esnaf Sayımları", *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002 Bildiriler*, Cilt 2, İstanbul 2003, s. 409.

⁴⁷ Cengiz Kırılı, "İstanbul'da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt 4, (ed. Arif Bilgin), İstanbul 2015, s. 74.

Erzurumlu ve Vanlılardan, 56. Cemaati'nin ise çoğunlukla Geredelilerden oluşuyordu. Bu durum hemşerilik bağlarının İstanbul'a gelmek ve bir mesleğe yerleşmede etkili olduğunu göstermektedir.⁴⁸ 1826'dan sonra sayılarını bilemesek de kentten sürgün edilenler oldu. Bir taraftan da Denizli, Kengiri, Karahisar-ı Sahib, Drama, Eskişehir, İçeli gibi yerlerden İstanbul'a gelen bazı çocuklar, yaşları küçük olduğundan dolayı orduya alınmayınca memleketlerine gönderilmek yerine birbirinden farklı alandaki esnafın yanına çırak olarak verildiler. Bu gibi durumlar kentte kalıcı olarak yerleşenlerin sayısını artırıyordu.⁴⁹

Kent 19. yüzyılın ikinci yarısında en fazla göçü, yakın ve yoğun nüfuslu olan Balkanlar'dan alıyordu; Balkandan sadece İstanbul'a değil aynı zamanda Bursa'ya, tüm Marmara'ya, İzmir, Ege kıyıları ve hinterlandına ve ayrıca Balkanlarda kuzeye doğru Sırbistan ve Romanya'ya gidenler oluyordu. 1830'lardan itibaren Doğu Anadolu'dan İstanbul'a yapılan göçlerin bir kısmını Karadeniz sahilleri üzerinden yapılan gemicilik hizmetlerinin artması motive ediyordu. Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında ve özellikle de 1860'larda İstanbul Doğu Anadolu'dan büyük miktarda göç almaya başladı. Bunun en önemli nedeni bölgede yaşayanların istihdam beklentisinin zayıf olmasıydı. 1870'lerdeki göç 1860'lar kadar olmasa da artmaya devam etti. Göçlerin kalıcı hale gelmesinin nedeni, 1870'lerde kapitalist sistemin yaşadığı kriz ile birlikte Osmanlı'nın da kronik bir şekilde depresyona girmesi, İmparatorluk dışından gelen sermaye ithalatından mahrum kalınmasıydı. Bu süreçte devlet, 1875'te iflasını açıkladı, kaime değer kaybetti ve Rumeli'nin büyük bir kısmı kaybedildi. 1870'lerin sonları ile 1890'ların ortaları arasındaki dönemde ise İstanbul antrepo işlevlerini aşamalı olarak kaybetti çünkü Batı Avrupa ülkeleri, Selanik gibi taşra limanları arasında doğrudan ticari bağlantılar geliştirmeye başladılar.⁵⁰ Yine de İstanbul birçokları için cazibe merkezi olmaya devam etti. 1896'ya kadar İstanbul'daki hamallar Doğu Anadolu'da Van'dan gelen Ermenilerden oluşuyordu. Banka Hadisesi'nden sonra yerlerini Müslümanlar doldurmaya başladı. Sonraki süreçte aşağıda da belirtileceği gibi Ermeniler İstanbul'a gitmenin yollarını aradılar.

Kentte ayrıca Karadeniz sahillerinden Rum ve Laz kayıkçılar, Sivas'tan aşçılar,⁵¹ Gürcüce konuşan Müslüman hamamcılar bulunuyordu. Hristiyan, Rum ve Ermeniler kendilerine sadece inşaat sektöründe değil aynı zamanda imalat atölyelerinde, küçük işportacılık ve perakendecilik gibi işlerde yer buldu.⁵²

⁴⁸ Daha fazla detay için bkz. Kırılı, *a.g.m.*, s. 78.

⁴⁹ Nalan Turna, "Ottoman Apprentices and Their Experiences", *Middle Eastern Studies*, 55/5, (2019), s. 686-687.

⁵⁰ Clay, *a.g.m.*, 21-22.

⁵¹ Ayrıca Bolu Mengen'den de İstanbul'a aşçılar gidiyordu. Örneğin 1840'larda İstanbul'da aşçılık yapmakta olan Bolu Mengenli Osman, oğlunun da yanına gelmesi için başvuru yapmıştı. Böylece bir sonraki kuşağın da göç eden öncü aile bireyine eşlik etmesi söz konusu oluyordu. BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı (bundan sonra A.}MKT), 44/69, H-3.7.1262/27.6.1846.

⁵² Clay, *a.g.m.*, s. 6.

Balkanlar'dan da İstanbul'a birçok esnafın gittiğini Bulgarlar üzerinden örneklemek mümkündür; 19. yüzyılda İstanbul ve çevresindeki Bulgar nüfusu 30.000'den az olmamakla birlikte yılın bazı aylarında bu sayı 50.000'i buluyordu. 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk on yılında İstanbul'daki Bulgarların çoğu geçici olarak gelen bekâr erkeklerden oluşuyordu. Kentteki Bulgarlar Haliç, Boğaz kıyılarında bulunan Kasımpaşa, Beyoğlu, Beşiktaş, Ortaköy ve Yeniköy gibi yerlerde bahçıvanlık işi yapıyorlardı. Üsküdar ve Kadıköy'ün bağlarında çalışanlar arasında Bulgarlar olduğu gibi, Karadağlı ve Hırvat bağcılar da bulunuyordu.⁵³ İstanbul'daki rençperlerin çoğu Bulgardı. Bunlar genellikle Nisan ile Kasım aylarında çalışıp kış aylarında geri dönüyorlardı. Bulgarlar karşımıza ayrıca helvacı, abacı, yoğurtçu, sütçü, kaymakçı, muhallebici, tütüncü, çorapçı, kayıkçı, hamal, berber, kahveci, ayakkabıcı, terzi, manav, tüccar, fırıncı, bahçıvan, arabacı, kürkçü, balıkçı, mutaf, uşak, aşçı, çiftlik işçisi, koyun ve sığır çobanları olarak çıkmaktadır.⁵⁴

Aşağıdaki alıntı İstanbul-Bulgaristan arasındaki esnaf hareketliliği ve kalıcılığı hakkında daha fazla detay vermektedir. İstanbul'da yaşayan Osmanlı tebaasından fakat Bulgar cemaatinden bahçıvan Yorgi veled Naum, Manastır'a bağlı Resne nahiyesi sakinlerinden abisi Petro veled Naum'un talebi reddedilince onun adına bir başvuru yapmıştı. Zabtiye Nezareti bu nedenle Yorgi'nin ifadesi aldı:

"- Dersaadet'e gelmesini istid'â eylediğin Petro Naum kimdir?

- Büyükle biraderimdir.

- Petro ne vakit Dersaadet'ten memleketine gitti.

- İki buçuk sene akdem ben memleketten iken Petro burada idi. Hastalanmışdı. Bana mektûb yazmışdı. Geldiğimde hasta buldum. Bir müddet Rum eytâmîyesinde tedavi ettirdikten sonra tebdil-i hava için memleketi gönderdim.

- Ne vakitten beri Dersaadet'e gelişi gidiyorsunuz?

- Esasen pederimizden intikal eden bostanlarla bekâr odalarında çocukluğumuzdan beri icrâ-yı san'ât ideriz. Ve biraderim merhum Petro ile münâvebe suretile gelüb gidiyoruz.

- Pedro'nun ne için gelmesini istid'â ediyorsunuz?

- Bir müddeten beri midemden hastayım. Doktorlar memleketime gümekliğimi tavsiye ediyorlar. Kendisi de şimdilik kesb-i ifâkat etmişdir. Buraya gelmek üzere tezkeri istihsaline teşebbüs ettiğî halde mahallince tezkeriyi vermemişler bana yazdı bende burada rubsat itası için istida verdim.

- Gerek sen ve gerek biraderin Pedro şimdiye kadar mahkûm ve gayri mahkûm suretile tevkîf ve isticâb olundunuz mu?

- Katiyen hiçbir suretle tevkîf ve isticâb olunmadık.

- Bulgaristan'da kimseniz ve kimse ile muhaberatınız var mıdır?

- Yoktur.

- Şimdi ifadeni tasdiklen imza et.

⁵³ Orlin Sabev, "Bulgaristan'da Muhafaza Edilen 1299/1881-82 Tarihli Bir Nüfus Defterine Göre Osmanlı İstanbulunun Bahçe ve Dükkanlarında Çalışan Bulgarlar", *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu-V*, 19-21 Mayıs 2017, İstanbul, s. 608, 611, 615.

⁵⁴ Sabev, *a.g.m.*, s. 615-620.

- İderim.'⁵⁵

Alıntıda Yorgi, çocukken abisi ve babası ile birlikte İstanbul'a gidip geri döndüklerini, İstanbul'daki bostan ve bekâr odalarının babalarından intikal ettiğini ve de abisiyle dönüşümlü olarak bahsi geçen yerleri idare ettiklerini söylüyordu. Abisi en son iki buçuk yıl önce İstanbul'a gelmişti. Fakat o dönemde hastalanmıştı. Yorgi onun tedavisini yaptırmış ve memleketine göndermişti. Şimdi ise kendisi midesinden rahatsızlanmıştı. Doktorların tavsiyesi üzerine, memleketine dönecekti. Bunun için abisinin gelecek bahçe ve bekâr odalarının idaresini üstlenmesi gerekiyordu. Yetkilileri ikna etmek için abisinin sağlığını toparlamış (*kesb-i ifâkat*) olduğunu, Bulgaristan'da kişilerle (muhtemelen devletin zararlı gördüğü) irtibatları olmadığını, sorguya çekilmediklerini ve herhangi bir tutuklanma durumlarının bulunmadığını söylüyordu.⁵⁶

İstanbul, sadece Balkanlardan ve Anadolu'dan değil aynı zamanda İran'dan da göç alıyordu. İstanbul-Tebriz ticaret hattının İstanbul'daki son durağı olan Validehan'da kalan ve faaliyet gösterenlerin çoğu İranlı esnaf ve tüccarlardı; bunların bir kısmı Azeri kökenli Türklerden oluşuyordu. İpek ticaretinin önemini kaybetmesi sonrasında ve özellikle de 1870'lerden itibaren İstanbul, Avrupa ile yapılan ve halı ticaretinin transit yolu olmuştu. Kentteki İranlılar halı ticaretinin yanı sıra kitap satıcılığı, kâğıt imalatı, sigara, çay, kahve ve tütün satıcılığı, deri, sabun, boyama, halı yıkama, helvacılık işleri ile araba ve fayton sürücülüğü yapıyorlardı.⁵⁷ Tebriz-İstanbul ticaret hattındaki esnaf ve tüccarın hareketliliğinin sürekliliği kuşkusuz 1885-1914 yılları arasında 6-27 yıl arasında değişen sürelerde Validehan'da kalmalarında gözlenmektedir.⁵⁸

İstanbul'da yaşanan hareketliliği 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren demografik verilerle özetlersek; 1850'lerin sonlarında yaklaşık olarak 500.000 olan toplam nüfus 1885'te 874.000'e, yüzyıl dönümündeyse bir milyonun üzerine çıktı. 1885 nüfus sayımına göre, İstanbul nüfusunun %51'i İstanbul doğumluydu. Geriye kalan nüfusun %12'si Osmanlı Avrupası'ndan, %17'si Ortadoğu'dan, Kırım, Kafkasya ve Orta Asya'dan, %19'u ise Anadolu'dan gelmişti. Bu, bekârları ve başkent'in geçici diğer sakinlerini kapsamamaktadır. 1907 sayımında İstanbul doğumluların %57'ye yükseldiği görülmektedir. 1907 sayımına göre nüfusun %15'i eski Osmanlı Avrupası'ndan, %7'si Ortadoğu ve Rus topraklarından, %21'i ise Anadolu'dan gelmişti. Bu dönemde İstanbul'un nüfusu daha fazla Müslüman nüfus ağırlıklı olmuştu. 1885'te 385.000 olan İstanbul'un Müslüman nüfusu 1914'te

⁵⁵ BOA, Zabtiye Nezareti (bundan sonra ZB), 20/80, R-17.12.1322/2.3.1907.

⁵⁶ BOA, ZB, 20/80, R-17.12.1322/2.3.1907.

⁵⁷ 1884-1913 yılları arasında Validehanda icra edilen meslekler için bkz. Filiz Dıġıroġlu, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 16/31, (Ekim 2014), s. 89-90

⁵⁸ Dıġıroġlu, *a.g.m.*, s. 78, 92.

560.000'e yükselmişti. Gayri Müslimlerin nüfusu ise 489.000'den 350.000'e gerilemişti.⁵⁹

Kim Teb'a, Kim Değil Sorunu

Yukarıda da belirtildiği gibi, sınırları belli bir coğrafi alana oturan Osmanlı imparatorluğu kimin teb'a/vatandaş olduğunu, kimin olmadığını belirlemek ihtiyacı duyuyordu. Bu ihtiyacı 18. yüzyılın sonlarından imparatorluğun sonuna kadar süren toprak kayıpları ile sınırların daha fazla keskinleşerek modern devlet/ulus-devlete giden süreçte ortaya çıkan tabiiyet ve kimlik sorunları artırıyordu. Örneğin 1830'da Yunanistan'ın bağımsızlığını alması, Cezayir'in ise Fransa tarafından işgali sonrasında ortaya çıkan insan hareketliliği Osmanlı Devleti'nin himaye ve tabiiyet sorununa çözüm bulmasını zorunlu hale getirdi. Ayrıca Osmanlı tebaasının "ecnebi tabiiyeti" iddiaları artmış ve Sadrazam Mustafa Reşid Paşa 1841 yılında yabancı sefaretlere gönderdiği bir yazıyla tabiiyet değiştirenlerin üç ay içerisinde gayrimenkullerini Osmanlı tebaasına devrederek Osmanlı topraklarını terk etmelerini istedi. Sorun ilerleyen yıllarda da devam etti.⁶⁰ Tabiiyet sorunu, 1851 Fransız kanunundan esinlenerek yapılan seküler ve toplamda dokuz maddeden oluşan 1869 tarihli Osmanlı tabiiyet kanunu ile çözülmeye çalışıldı.⁶¹ Kanuna rağmen tabiiyet sorunları örneğin "Yunanılık" iddiasında bulunanlar nedeniyle devam etti. 19. yüzyılın sonlarına doğru Ermeni göçlerindeki artışa paralel olarak bazı değişiklikler yapıldı. Şura-yı Devlet kararı gereği, 1893'te, tabiiyet değişikliğine ancak bir daha Osmanlı topraklarına dönmemeyi taahhüt etmeleri koşulu ile izin verildi. Alınan bu karar sonrası tabiiyet değiştirecek olanlar beyanname alacaklardı. Beyanname almasına rağmen Osmanlı topraklarını terk etmeyenlerden yabancı/ecnebi tabiiyeti iddiasında bulunmayacaklarına dair kefalet senedi isteniyordu. Konsolosların bu duruma müdahalesi halinde sınır dışı etme seçeneğine başvurulması gündemde tutuluyordu.⁶² Diğer yandan II. Abdülhamid döneminde, Müslüman Cezayirîlilerin Osmanlı tabiiyetini tercih etmeleri için tarikat şeyhlerinden yararlanılıyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı devleti kapitülasyonları tek taraflı kaldırdığını ilan etti ve tabiiyete dair uygulamalarında değişikliğe gitti. Artık konsoloslukların taleplerinden ziyade, başvuranlar hakkında detaylı araştırma yapıldıktan sonra uygun görülenler Osmanlı tabiiyetine geçeceklerdi. Birinci Dünya Savaşı'nda yenik düşen Osmanlı devleti almış olduğu bu kararları etkin kılamadı ve tabiiyet sorunları imparatorluğun sonuna kadar devam etti.⁶³

⁵⁹ Duben, Behar, *a.g.e.*, s. 39-40.

⁶⁰ İbrahim Serbestoğlu, "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", *OTAM*, 29, (Bahar 2011), s. 201-203.

⁶¹ Serbestoğlu, *a.g.m.*, s. 193-214.

⁶² Serbestoğlu, *a.g.m.*, s. 201, 205, 208.

⁶³ Serbestoğlu, *a.g.m.*, s. 208-209.

Tabiiyet meselesi askerlik yükümlülükleriyle yakından ilgiliydi. Fakat gayrimüslimler 1855 yılında cizyenin kaldırılması ile belli bir bedel ödeyerek askerlikten muaf tutuldular (bedel-i askeri) ve bu muafiyet tüm Osmanlı tebaasının askerlik yapmakla yükümlü olduğu 1909 yılına kadar sürdü.⁶⁴ Osmanlı tebaası olup da vergi muafiyeti avantajı bulunan bazı esnafın kültürel ortaklıkları/bağları bulunmasına rağmen Bulgaristan'da askerlik yapmak istemedikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı tebaasından ve Rum milletinden İstanbul Galata'da ikamet eden celep esnafı Teodor Apostol, Osmanlı ordusu için Filibe ve İstanmaka köyüne öküz getirmek için gittiğinde Bulgaristan yetkilileri tarafından askere alınmak istenmiş ve mürûr tezkeresi ve bedel-i askeri belgelerine Filibe askeri kançılıyası tarafından el konulmuştu. Teodor bunun üzerine İstanbul'a yeni bir mürûr tezkeresi alarak gitme isteğini Osmanlı yetkililere bildirmişti.⁶⁵ Osmanlı teb'asından birinin izin almadan tabiiyet değiştirmesi veya askerlik yapması Osmanlı tabiiyet kanunu gereği tabiiyetten çıkarılmaya kadar gidiyordu. Bu gibi nedenlerle tabiiyetinden çıkartılmış olanların Osmanlı topraklarına geri dönmeleri yasaklanmıştı.⁶⁶ Muhtemelen Teodor bunun farkındaydı. Ayrıca Osmanlı teb'ası olarak imkânları olan bir kentte ikamet ediyordu ve Osmanlı ordusu için alım-satım yapıyordu.

Farklı bir durum ise 1903 yılında ortaya çıkmıştı. Bulgar ahalisinden olup Eskişehir'de ikamet etmekte olan Loka Brancof ile abacı Dinço Mişon'un Bulgaristan pasaportları ellerinden alınmış, kendilerinden bedelat-ı askeri talep edilmişti. Yazışmalarda bir (vergi) tahsilin iki yerde birden kişi yükümlülüğü (mükellefat-ı şahsiye) altına sokulması kanuna aykırı ve adaletsiz bulunduğu yazılıyordu. Bulgaristan kapı kethüdalığı bu gibi durumlarda bedel-i askeri aranılmamasını ve memleketlerine dönmek isteyenlerin pasaport başvurularına bakılarak mürûr tezkerelerinin verilmesi gerektiğini vurguluyordu.⁶⁷

Devlet, Bulgaristan'ın bağımsızlaşma sürecinde Bulgaristan'dan gelen örneğin bahçı ve bahçıvan esnafının bahçıvanlık mevsiminde işi terk edip alalecele geri dönmelerine şüpheyle yaklaşıyor ve Bulgarların sınırın hangi tarafının halkından olduklarını tespit etmek ve Bulgaristan'a gitmelerinin askerlikle ilgisinin

⁶⁴ Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909)", *Tarih Dergisi*, 37, 2002, s. 93-118.

⁶⁵ BOA, Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04), 731/141, M-29.3.1892.

⁶⁶ Serbestoğlu, *a.g.m.*, s, 205.

⁶⁷ BOA, DH.MKT, 739/4, H-23.4.1321/19.7.1903; askerlik konusuyla ilgili benzer örnekler vermek gerekirse; 19. yüzyıldan itibaren Yunanistan'a askerlik yapmak amacıyla gidenler oluyordu. Tekfurdağlı Osmanlı teb'ası bazı Rum gençler iş bulmak amacıyla İzmir'e, Selanik'e ve Yunanistan'a yakın olan diğer yerlere gitmek için mürûr tezkeresi alıyorlardı. Asıl amaçları birer ikişer (muhtemelen dikkat çekmemek için) askerlik yapmak için Yunanistan'a gitmekti. Kurallar çerçevesinde tezkere talep ettiklerinden dolayı Rumları engellemenin mümkün olmayacağı düşüncesiyle Yunanistan'a yakın Osmanlı iskelelerinden gidecek olanlara karşı daha fazla önlem alınması gerekli görülmüştü. BOA, DH.MKT, 1348/55, 24.Ca.1303/28.2.1886. 1869 tarihli bir başka örnek için bkz. BOA, Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (bundan sonra A.}MKT.MHM), 434/83, 28.10.1285/11.2.1869.

olup olmadığı araştırılmasını istiyordu. Bu şekilde kimin tebaa/vatandaş olup olmadığı daha fazla belirleniyor başka bir deyişle kişiler kategorize ediliyor ve kayıt altında tutularak bilgileri depolanıyordu.⁶⁸

Sınırların belirginleşmesi yeni zorluklarla baş etmek zorunda kalmak demektir. 1890 yılına ait bir belgeye göre; Şile'de şekerlik yapan ve Erzurum kasabası ahalisinden olan İbrahim, sekiz yaşındayken babası ile birlikte gittiği İran'da 15 yaşına kadar yaşamıştı. Sonrasında ise Osmanlı topraklarına dönmüştü. Geçen yıl kendisine İran pasaportu verildiğinde dolayı tezkere-i Osmaniye alamıyordu.⁶⁹ Sınırlar belirginleştikçe kimin teb'a/vatandaş olarak hangi haklardan yararlanabileceği konusu gündemi meşgul etmeye devam etti. Bu durum, sınırdaş ülkelerle ticaret yapmak isteyenleri veya sınırın diğer yanında malı mülkü olanları olumsuz etkileyebiliyordu.

1899 tarihli bir belgeye göre ise otuz yıldır Kastamonu vilayetine bağlı Bolu kazasında ticaret yapan Karlovalı abacı esnafından İstoyan Necof her yıl Bulgaristan-Bolu arasında gidip geliyordu. 1889'da da aynı şekilde Bulgaristan'a gitmek istemiş fakat Bolu yerel hükümeti bu isteğini reddetmişti. Reddetme nedeni, bundan alt yedi ay önce Bulgaristan'dan Bolu'ya döneceği sırada zabıta tarafından Haydarpaşa demiryolu yolunda vizesinde "Bolu'ya" ibaresinin görülmüş olmasıydı. Bundan dolayı da Bulgaristan'a geçmeden Bolu'ya geri dönmek durumunda kalmıştı.⁷⁰ Bulgaristan ahalisinden Yuvan Jipopof ise Samsun'da abacılık yapıyordu. Kendisini hariç tutarak tüm aile bireylerini Osmanlı tebaasına geçirmişti.⁷¹ Tabiiyetini değiştirmeme nedeni iki tarafla daha rahat ticaret yapmak veya doğduğu yerle kültürel bağlarını devam ettirme istemesi olabilir. Aile bireylerinin Osmanlı tabiiyetine geçmesi üzerinden Osmanlı tebaası olmanın getirdiği haklardan yararlanmaya çalışıyor olsa da sınırların keskinleşmesi sürecinde seyahat belgesi almakta zorlanıyordu.⁷²

Devlet Kontrolüne Ekonomik Açından Bakmak

Devletin insan hareketliliğinin kontrol etmek istemesinin bir nedeni ekonomiktir. Bu aynı zamanda üst düzey esnaf veya tüccarın ekonomik çıkarlarıyla da örtüşebiliyordu.

Devlet büyüyen bürokrasini ve ordusunu finanse etmek amacıyla mürûr harçlarını nüfus nazırlarının ve mukayyitlerinin maaşlarını ödemek için kullanıyordu; mürûr tezkeresi harçlarının yetersiz kalması esnaf tezkereleri

⁶⁸ "Esnaf kaleminin sureti teşkil ve vaziafını mübeyyin talimat", *Düstur, Birinci Tertib (4 Zilkade 1304-14 Ramazan 1312/13 Temmuz 1303 (1887)-27 Şubat 1310 (1890))* Cilt 6, Ankara 1939, s. 1151-1152.

⁶⁹ BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (bundan sonra DH.MKT), 1769/119, H-27.2.1308/12.10.1890.

⁷⁰ BOA, DH.MKT, 947/38, H-11.2.1323/21.6.1899.

⁷¹ BOA, DH.MKT, 2235/133, H-12.4.1317/20.8.1899; BOA, DH.MKT, 2397/82, H-3.5.1318/29.8.1900.

⁷² BOA, DH.MKT, 947/38, H-11.2.1323/21.6.1899.

harçlarının da aynı amaçla kullanılmasını gündeme getirmişti.⁷³ 1893 yılına ait bir arşiv belgesine göre devlet sadece mürûr ve esnaf tezkereleri ile değil aynı zamanda farklı alanlardan elde ettiği gelirlerle finansman sağlıyordu. İstanbul'da açılacak olan genel bir serginin masraflarının ferağ, intikal, pasaport, mürûr, Bağdat esnaf tezkereleriyle ile Dersaadet Balıkhane gelirlerinden karşılanmasına karar verilmişti.⁷⁴ 1903 yılına ait bir başka belgeye göre ise her yılın Mart ayında tüm esnafa Şehremaneti aracılığıyla verilen esnaf tezkereleri ile Zaptiye Nezareti idaresinde bulunan mürûr dairesinden verilen mürûr tezkerelerine 40'ar paralık Hicaz demiryolu iane ilmühaberi yapıştınrlarak elde edilecek gelirle Hicaz demiryolunun bir kısmı finanse edilecekti.⁷⁵

Devlet açısından, esnaf hareketliliğinin ekonomik açıdan hem yararları hem de zararları vardı. 1879 yılında, kasap esnafı Rusya civarından İstanbul'a sığır ve ağnam getiriyordu. Bunun karşılığında ise devlete gümrük vergisi, Şehremaneti'ne ise kestikleri hayvanlar üzerinden zebhiye vergisi ödüyorlardı. İki ayrı vergi ödemek istemeyen kasap esnafı, zebhiye vergisinden muaf olmayı istese de bu istekleri kabul görmemişti.⁷⁶ Hatta bu vergiyi de içeren bazı kararlar 1906 yılında Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından alınmıştı. Kararın ilgili kısmı İstanbul'da ve vilayetlerde ağnam ve zebhiye vergileri dışında hiçbir ücret alınmayacağı, İstanbul'a getirilen hayvanlardan alınacak olan zebhiye vergisinin umum mezbahalara kadar geçici olarak hayvan sahiplerinden alınması şeklindeydi.⁷⁷

Esnaf hareketliğinin kontrol edilmesi hem devleti hem de tüccar ve üst düzey esnafı yakından ilgilendiriyordu. 1849 yılında bazı fırıncı (habbazan) esnafı tüccarlara ve devlete olan borçlarını ödemedten taşraya kaçıyorlardı.⁷⁸ 1892 tarihinde suriçi İstanbul (Dersaadet) ile Galata, Eyüp ve Üsküdar'ın içinde bulunduğu Bilâd-ı Selâse'de ekmekçi fırınlarında çalışan küfeci, dükkâncı ve hamurcu ile bunlara bağlı amele, vergilerini ve de fırınlara (ustalara) ve tüccara olan borçlarını ödemedten kaçıklarından taşraya veya memleketlerine gidecek olanların Habbazan Cemiyeti'nce hesapları görülmeden ve ilişkileri kesilmeden mürûr tezkeresi için gerekli olan ilmühaberinin verilmemesi yönünde önlemler alınıyordu.⁷⁹

⁷³ BOA, Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (bundan sonra A.}MKT.MVL) 106/87, H-13.9.1275/16.4.1859; 1861 tarihinde ise Bosna eyaletindeki nüfus memurları mürûr ve esnaf tezkerelerinden aldıkları para ile geçinemediklerinden şikâyetçi olmuşlardı. BOA, Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.}MKT.NZD), 383/34, H-5.6.1278/8.12.1861.

⁷⁴ BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (bundan sonra MV), 73/49, H-3.7.1310/21.1.1893.

⁷⁵ BOA, Yıldız Perakende Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML), 23/80, H-29.12.1320/29.3.1903; konuyla ilgili bkz. 4. Bölüm, Turna, *a.g.e.*

⁷⁶ BOA, Şura-yı Devlet (bundan sonra ŞD), 2893/26, H-24.1.1296/18.1.1879.

⁷⁷ Konuyla ilgili bkz. Muharrem Öztel, "Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul Et Piyasasını Düzenlemek İçin Alınan Tedbirler", *History Studies*, 5/5, (Eylül 2013), s. 163.

⁷⁸ BOA, Meclis-i Vala (bundan sonra MVL), 323/41, H-22.7.1265/13.6.1849.

⁷⁹ BOA, DH.MKT, 1934/41, H-20.8.1309/20.3.1892; 1906 tarihli bir belgede Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nda kayıtlı olup şahadetname ibraz eden tüccara taşraya azimetlerinde

1859 yılında bağcı ve bahçıvan esnafına tabi ameleler mevsimlik çalıştıklarından dolayı sürekli hareket halindeydiler. Kural gereği esnaf defterinde kayıtlı olan ameleler memleketlerine gidecekleri zaman kethüdalara başvurmak zorundaydılar. Yetkililer kethüdaya başvurmadan bir şekilde mürûr tezkeresi alarak memleketlerine gidenleri serseri olarak kategorize ederek veya tezkeresiz yakalananları kethüdaya gönderip kefile bağlatarak kontrol etmeye ve gözetim altında tutmaya çalışıyorlardı.⁸⁰

1906 yılında kasaplar esnafı baş kethüda vekili Mehmed Şakir, İstanbul'da Sultanhamam'da kasaplık yapan Vangel Çoro veled Mihail'in Tophane'deki küçük kasapları 300-400 lira kadar dolandırmış olmasına dair bir dilekçe vermişti. Mürûr tezkeresi ilmühaberini loncaya başvurmadan almış ve memleketine firar etmişti. Yakalanmış olan Vangel'in İstanbul'a sevk edilmesi söz konusuydu.⁸¹ Bir diğer belgede ise tezkere ücretlerini ve Lonca Odası masraflarını ödemekten kaçınan esnafın kethüdalarına başvurmadan mürûr tezkeresi alarak ayrılmasına dairdir.⁸² 19. yüzyılın ortalarında kurulan ve kentteki rolü zamanla artan Şehremaneti, yapılan şikâyet üzerine konuyu araştıracaktı.

Devlet, vergilerin ödenmesini sağlayabilmek için esnafın hareketliliği konusuna fazlaca eğiliyordu. Aynı şekilde esnafın aileleri ile birleşmesi aşamasında yani hane nakillerine ancak memleketlerinde/yaşadıkları yerlerde vergilerini ödeyeceklerini taahhüt etmeleri durumunda izin veriyordu.⁸³ 1850 yılında Eyüp adlı bir şekerci, annesi, eşi ve bir buçuk yaşındaki oğlunun Trabzon'dan gelmesi için başvuruda bulundu. Yemenici esnafından Ahmed Usta, ailenin yıllık 30 kuruş olan vergisini ödeyeceğini taahhüt ederek bir bakıma hane naklini kolaylaştırmış oluyordu.⁸⁴ Bazı durumlarda borcun ödenmesi için başvuru kefalet mekanizması

esnaf tezkeresi almadıkça mürûr tezkeresi verilmediğinden bahsedilmektedir. BOA, BEO, 2739/205384, H-16.11.1323/12.1.1906.

⁸⁰ BOA, Sadaret Umum Vilayat Evrakı (bundan sonra A.}MKT.UM), 348/44, H-14.9.1275/17.4.1859.

⁸¹ BOA, DH.MKT, 1074/60, H-5.3.1324/29.4.1906.

⁸² BOA, DH.MKT, 1299/9, H-24.8.1326/21.9.1908.

⁸³ Esnaf ailelerinin başlattığı ikinci dalga hareketliliğin nedenleri bazen eğitim bazen ölen bir kızkardeşin çocuklarının sorumluluğunu almak şeklinde olabiliyordu. Örneğin 1900 yılında Susam Susamyan, Kayseri sancağının Everek köyü ahalisinden olan oğulları Bedros ile Giragos'un eğitim amaçlı olarak İstanbul'a gelmelerine izin verilmesini talep etmişti. BOA, Dahiliye Nezareti Muamelat (bundan sonra DH.TMIK.M), 84/32, H-26.12.1317/27.4.1900; bakırcı esnafından Osman ise Çürüksu kazası sakinlerinden olan kız kardeşinin vefatıyla kimsesiz kalan iki kız çocuğunun İstanbul'a gelmeleri için başvuruda bulunmuştu. BOA, A.}MKT.UM, 559/9, H-28.10.1278/28.4.1862; son olarak sahaf esnafından Şükrü Efendi, Canık'te ikamet eden kayınpederinin 10 kişilik ailesinin, yol masrafları ile İstanbul'a geldiklerinde ihtiyaçlarını karşılayacağını taahhüt ederek İstanbul'a hane nakillerine izin verilmesini istemişti. BOA, A.}MKT.UM, 815/20, H-8.6.1281/8.11.1864.

⁸⁴ BOA, A.}MKT.MVL, 30/76, H-13.10.1266/22.8.1850; benzer örnekler için bkz. BOA, A.}MKT.UM, 286/2, H-28.10.1273/21.6.1857; BOA, A.}MKT.UM, 286/3, H-28.10.1273/21.6.1857.

yetersiz kalıyordu. Örneğin Kandiye’de ikamet eden Mihail Pezizi’nin bezzaz esnafından Petrolaki’ye 1250 kuruşluk borcu vardı. Borcunu ödemediğinden dolayı bezzaz esnafı Mihail’in kefiline giderek borcu ödemesini istedi. Kefil, Mihail’in sadece mürûr tezkeresi alması için nefesine kefil olduğunu ve hatta nizamnamede (1844 tarihli Mürûr Nizamnamesi) borcun kefil tarafından ödeneceğini içeren bir madde olmadığını söyleyerek borcu ödemeyi reddetti.⁸⁵ Böylece hem kefil olan hem de kefil olunan var olan nizamnamedeki boşluktan yararlanmış oluyordu.

Genel olarak devlet, seyahat izni verirken taşrada tarımın sekteye uğramadığından, erkek nüfusun azalmadığından, hanelerin kapalı kalarak kolektif ödenen vergilerin komşulara yüklenilmediğinden, emlak ve akara dair vergilerin sekteye uğramadığından emin olmak istiyordu.⁸⁶ Bu durum, taşradan İstanbul’a gidecek herkes için geçerli olup esnafı da kapsıyordu. Uzun yıllar İstanbul Kapan-ı Dakik/Unkapanı’nda terzilik yapan Sivas sancağına bağlı Divriği kazasından Ahmed, ancak borcunu ödeyerek ailesi, kız kardeşi ve cariyelerinin başka bir yerde yerleşebilmeleri için izin isteyebilmişti.⁸⁷

Devletin esnafın peşine düşme nedenleri arasında vergi borçlarının ödenmemesi veya ödettirilmesi bulunuyordu. 1895 yılında Oseb adlı birinin ihbarı üzerine Nur-ı Osmaniye’de dükkânı bulunan sigaracı esnafından Siirtli Simon veled Yosef, Saadet Gazetesi idaresinde hamallık yapmakta olan ve hemşerisi ve aynı zamanda adaşı (Simon) aracılığıyla usulsüzce elde ettiği ilmühaber ile mürûr tezkeresi almış ve bununla da memleketine ve ayrıca Mısır, İskenderiye ve başka yerlere gitmişti. Kaçma nedeni temettü vergisini ödemek istememesi olarak gösteriliyordu.⁸⁸ Bir başka örnek ise 1903 yılından verilebilir; çoğu balıkçı, kayıkçı esnafından ve aciz olan (yaşlı veya ekonomik durumları kötü) Ayvalık ahalisinin birkaç yıllık vergi borçları birikmişti. Vergi borçlarını hemen ödemeleri söz konusu olmadığından dolayı sefere çıkacak veya başka bir yere gidecek olanlara ancak yerli ahalden bir kefil göstermek koşuluyla mürûr tezkeresi verilebileceği söyleniyordu.⁸⁹ Özellikle burada bahsi geçen vergilendirme ile ilgili müzakereler devlet-
teb’a/vatandaş arasında daha doğrudan bir ilişkinin kurulduğuna dair sürecin işaretlerini barındırmaktadır.

⁸⁵ BOA, MVL, 787/3, H-24.5.1278/27.11.1861.

⁸⁶ BOA, A.}MKT.UM, 426/20, H-24.2.1277/11.8.1860; vergilerin komşuya yüklenme ihtimali nedeniyle seyahat izni verilip verilmeyeceğinin tartışma yarattığı bir başka örnek için bkz. BOA, A.}MKT.UM, 430/74, H-21.3.1277/7.10.1860; BOA, A.}MKT.UM, 431/54, H-25.3.1277/11.10.1860.

⁸⁷ BOA, A.}MKT.UM, 541/4, H-16.8.1278/16.2.1862; Benzer örnekler için bkz. BOA, A.}MKT.UM, 570/77, H-3.12.1278/1.6.1862; BOA, A.}MKT.UM, 570/79, H-3.12.1278/1.6.1862; BOA, A.}MKT.UM, 802/18, H-9.4.1281/11.9.1864.

⁸⁸ BOA, DH.MKT, 391/3, H-6.1.1313/29.6.1895.

⁸⁹ BOA, DH.MKT, 682/12, H-9.1.1321/7.4.1903.

Esnaf Yöneticisi Kethüdaların Değişen Rolü ve Esnaf Kalemi

Kethüdalar 17. yüzyıldan itibaren gittikçe karmaşık hale gelen lonca örgütlenmelerinin yöneticileri olarak daha fazla öne çıktılar.⁹⁰ Daha çok Tanzimat öncesinde hem kethüdalar hem de loncaların ikinci adamı konumundaki yığıtbaşılar aktifken zamanla kethüdalar konumlarının da daha üstte olması nedeniyle olsa gerek görünür hale geldiler. Kethüdaların fonksiyonları, devletin ve belediyelerin doğrudan vergilendirme pratikleri ile değişime uğradı. 19. yüzyılın sonlarına doğru bazı kethüdalar kethüda onayı olmadan esnafa tezkeresi verilmemesinde ısrar ederek esnaf üzerinde kontrollerini korumak istediler.⁹¹ Celep ve çoban esnafı kethüdalığı tarafından verilen dilekçede, bazı esnafın tezkere harçlarını vermeden ve ilişkilerini kesmeden mahalle imamları ve sairden aldıkları ilmühaberlerle mürûr tezkeresi aldıklarını ve bunlarla memleketlerine veya başka bir yere firar ettiklerini, asker bakayasası ve firarisinin araştırılmasında aynı nedenden dolayı zorluk çekildiği ifade edilmişti.⁹² Kur'a ve redif bakayasası ile firarilerinin yakalanması işinin Seraskerlik'in sorumluluk alanında olduğu, mürûr tezkerelerinin doğrudan genel nüfus idaresine başvurularak verildiği ve bunun da yeterli olduğu söylenerek kethüdanın süreçte aktif rol alma isteği reddedildi.⁹³ Mürûr Nizamnamesi'nin 9. maddesinde mürûr tezkeresi almak için nüfus kimlik belgesi olan tezkere-i Osmaniyye ve ilmühaber ibraz etmek gerekli görülüyordu. Ayrıca devlet memurları bağlı oldukları dairenin reisinden, nazırından veya müdüründen; Müslümanlar ikamet ettikleri mahallenin imam ve muhtarlarından; medrese öğrencileri ulum-müderislerden; gayrimüslim tebaa patrikhanelerden, hahamhanelerden veya kilise cemiyetlerinden ilmühaber alacaklardı. Taşradaki gayrimüslimler metropolit ve despothanelerden, manastır keşişleri manastır gomnosuna veya köy kocabaşlarına başvuracaklardı. Han sakinleri han yöneticisi olan odabaşılara ve geçerli olabilmesi için hancılar kethüdasının onayıyla odabaşılardan; yabancılar bağlı oldukları devletin kaçırlılarından, kaçırlıyasası yoksa yerel hükümetten alacaklardı.⁹⁴ Devlet İstanbul'a gelecek olan esnaftan han veya mahallelerde kalacak olanların ilmühaberlerini mahalle imamı veya han yöneticileri olan odabaşılardan tarafından verilmesi uygulamasına devam etmenin doğru olduğunun altını çizdi ve kethüda onayına ihtiyaç olmadığını bir kez daha teyit etti.⁹⁵

⁹⁰ Konuyla ilgili örneğin bkz. Halil İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993, s. 194-204.

⁹¹ BOA, ŞD, 2536/44, H-11.1.1306/17.9.1888.

⁹² BOA, ŞD, 2538/19, H-27.3.1306/1.12.1888; BOA, DH.MKT, 1579/54, H-25.4.1306/29.12.1888; BOA, ŞD, 2540/18, H-27.5.1306/29.1.1889; Konuyla ilgili ayrıca bkz. BOA, MV, 69/39, H-3.8.1309/3.3.1892.

⁹³ BOA, DH.MKT, 1591/30, H-3.6.1306/5.3.1889; BOA, ŞD, 2538/19, H-27.3.1306/1.12.1888; BOA, DH.MKT, 1579/54, H-25.4.1306/29.12.1888; BOA, ŞD, 2540/18, H-27.5.1306/29.1.1889; Konuyla ilgili ayrıca bkz. BOA, MV, 69/39, H-3.8.1309/3.3.1892.

⁹⁴ Turna, *age.*, s. 85-86.

⁹⁵ BOA, DH.MKT, 1565/19, H-13.3.1306/17.11.1888; DH.MKT, 711/61, H-16.2.1321/14.5.1903.

Bu süreçte kethüdaların rolünün değişmesi İstanbul'da 1855 yılında İhtisab Nezareti kaldırılarak Şehremaneti adıyla modern belediyenin kurulması sonrasında gerçekleşecekti. Kısaca bilgi vermek gerekirse; 1868 yılında bir nizamname çıkarılarak var olan belediye modeli somutlaştırıldı. Bu nizamname ile Şehremaneti esnaf tezkereleri karşılığında vergi tahsiline başladı.⁹⁶ İstanbul'da belediyeleri yeniden düzenleyen Dersaadet Belediye Kanunu 1877 yılında yürürlüğe girdi.⁹⁷ Bu kanunla esnaf tezkereleri patent resmi/vergi adı altında Şehremaneti gelirleri arasına sokuldu. Patent vergisi, Şehremanetine ait esnaf vergileriyle temettü vergisinden alınan payı kapsıyordu. 1879 yılında imparatorluk çapında bir tarifenin de yer aldığı ve esnaftan yıllık maktu vergi ile dükkân kirası üzerinden belli oranda iki vergi alınmasını öngören bir kararname çıkarıldı. Esnaf kentlerin ekonomik düzeyine göre kategorize edildi. Bazı gruplar bu vergiden muaf tutuldular.⁹⁸ 1892 ile 1909 yılları arasında faaliyet gösteren Esnaf Kalemî ile esnafın daha doğrudan vergilendirilmesi süreci pekişti.⁹⁹ İstanbul'da (Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de) kurulan Kalem'in amacı icra-yı sanat ve ticaretle uğraşan esnafla ilgili işlemlerinin daha düzenli yapılması, belediye vergilerini toplanması ve Şehremaneti'ne ait gelirlerin artırılmasıydı.

Esnafın kayıtları 1855 yılında İstanbul'da kurulmuş olan Şehremaneti tarafından tutuluyordu. Özellikle 1892-1909 yılları arasında İstanbul'da Şehremaneti'ne bağlı olarak 1892'de kurulan Esnaf Kalemî'nin görevleri arasında, tüm esnafın isim ve künyeleri ile hangi işi/sanatu/zanaatı yaptıklarını kayıt altında tutmak, yeniden esnafa dâhil olacakları kaydetmek ve kabul etmek, sanatı terk edenlerin veya memleketlerine gidecek olanların zimmet kayıtlarını silmek, bir sınıftan diğer sınıfa veyahut bir mevkiden diğer mevkie nakledileceklerin işlemlerini yapmak, tezkeresiz esnaf bulunmamasına dikkat etmek, her yıl verilen tezkereleri hazırlamak ve Şehremaneti muhasebe birimine teslim etmek bulunuyordu.¹⁰⁰ 1903 yılında Şehremaneti, toplamda 316 kişinin kayıt sildirerek yerinden ayrıldığını ve daha fazla kişinin ayrılmaya niyetli olduğuna dikkat çekiyordu.¹⁰¹ Bahçıvan esnafından Bulgar Mitre veled Tano ise Resne'ye gitmek üzere kendi mahallesinden ve ilgili kişiden değil de Kızıltoprak Hacı Mustafa Efendi Mahallesi imamı Hafız İsmail Efendi'den usulsüzce ilmühaber alarak bulunduğu yeri terk etmişti.¹⁰²

⁹⁶ Tarkan Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, İstanbul 2011, s. 28.

⁹⁷ Oktay, *a.g.e.*, s. 46.

⁹⁸ Oktay, *a.g.e.*, s. 224

⁹⁹ BOA, DH.MKT, 1824/72, H-22.8.1308/2.4.1891.

¹⁰⁰ İlgili talimatın üçüncü kısmında Esnaf Kalemî tarafından defteri umumi, defteri hususi, kethüda defteri, zimmet defteri, evamir ve nizamât defteri ile evrak defteri adları altında altı defter tutulacağı belirtiliyordu. "Esnaf kaleminin sureti teşkil ve vazائفını mübeyyin talimat", s. 1151-1152.

¹⁰¹ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (bundan sonra BEO), 2006/150391, H-24.11.1320/22.2.1903.

¹⁰² Prosedür şöyle işliyordu; konuyla ilgili soruşturma yapıldı ve soruşturma evrakı Zabtiye Nezareti'nden alınan tezkerenin incelenmesi amacıyla Şura-yı Devlet'e teslim edilmek üzere Sadaret'e sunuldu. BOA, DH.MKT, 811/54, 1.11.1321/19.1.1904.

Esnaf Kalemî talimatının dördüncü kısmında (fasl-ı rabi) yer alan 11. ve 12. maddeler kethüdanın esnaf hareketliliği konusundaki rolü ile yakından ilgilidir. 11. maddede esnaftan olup da taşraya veya memleketlerine gidecek olanlar mahallelerde sakinlerse mahalle imam ve muhtarlarından ve hanlarda sakinlerse odabaşılardan usulü çerçevesinde ilmühaber alarak ve bulunduğu silkte bir suç ve kabahati olmadığı ve bir ilişiği bulunmadığı ellerinde bulunan tezkerelerinin arkasına kethüdalar tarafından yazılıp mühürlendikten sonra Esnaf Kalemî'ne götürülmesine ihtiyaç olduğu yazılıydı. Kalem'den tezkere verilmesi, iptal işleminin yapılması ve var olan kaydın silinmesi ile bir ilişkisinin bulunmadığına dair ilmühabere açıklama konularak mühürlenmesine gerek görülüyordu. Mürûr tezkeresi bu şekilde onaylı ve mühürlü ilmühaberler üzerine Mürûr Kalemî'nden verilecektir deniliyordu. Talimatın 12. maddesinde; kethüdaya tezkeresini onaylatmanın bir zorunluluk olduğu yazmaktadır.¹⁰³ Kısacası İstanbul'a ağnam getiren çoban ve celep kethüdasıyla ilgili yukarıda bahsi geçen konu Esnaf Kalemî talimatı ile açıklığa kavuşturulması ile netleştirildi. Böylece Mürûr Nizamnamesi'nin 9. maddesinde bir değişikliğe gitme ihtiyacı da ortadan kalktı.¹⁰⁴

Meslek sahibi olmalarından dolayı daha kolay ilmühaber ve mürûr tezkeresi alabildikleri için esnaflık yapmadıkları halde esnaflık yapıyor gibi davranan bazı kişiler gerekli belgeleri alarak seyahat ediyorlardı. Bunların bir kısmı devlet kontrolüne takılıyordu. Şekerci Han'da kalan Gavril han meclisinden ve Angel ise şeyh Mehmed Geylani mahallesinden ilmühaber almıştı. Mürûr tezkeresi için gerekli olan ilmühaberleri Galata mürûr şubesine gönderilmiş ve orada yapılan araştırma sonucunda Gavril'in almış olduğu ilmühabin Şekerci Hanı odabaşısı tarafından verildiği ve hancılar kethüdalığı tarafından onaylandığı anlaşılmıştı. Angel ise Bulgar Eksarhorluğundan ilmühaber almıştı. Bu iki kişi İstanbul'da misafir olarak kalıyorlardı ve esnaf olduklarına dair herhangi bir işarete da rastlanmamıştı.¹⁰⁵

İstanbul (Dersaadet) ve Üsküdar, Galata ve Eyüp'teki (Bilâd-ı Selâse) esnaftan, taşraya gidecek olanlar mahalle imamları ile esnaf kethüdalarından ilmühaber alıyorlardı. Aldıkları ilmühaberleri Esnaf Kalemî'ne kaydettirip onaylattıktan sonra mürûr tezkeresi alıyorlardı. 1900 tarihli bir arşiv belgesine göre mürûr tezkeresi ve pasaport için başvuranların esnaf vergisini verip vermediklerinin araştırılması ve esnaftan vergi tahsil edilmesi Şehremaneti'ne bağlı Esnaf Kalemî'nin görevleri arasına sokulmuştu. Ancak Vilayat-ı Şahane ahalisinden olup da memleketlerinde temettü vergisiyle mükellef bulunanlardan, İstanbul'a gelip geri dönmek isteyen ya da az bir müddet ikamet ederek hiçbir sanatla (zanaatla/meslekle) meşgul olmayanlardan esnaf vergisi istenmemesi, tezkere ve

¹⁰³ "Esnaf kaleminin sureti teşkil ve vazâifini mübeyyin talimat", s. 1153.

¹⁰⁴ BOA, BEO, 174/12998, H-1.9.1310/19.3.1893; BOA, MV, 74/46, H-23.8.1310/12.3.1893.

¹⁰⁵ BOA, DH.MKT, 2017/91, H-13.4.1310/4.11.1892.

vize işlemlerinin de Mürûr Kalemi'nce doğrudan doğruya yapılması gerekli görülüyordu.¹⁰⁶

Esnaf, mürûr tezkeresi almak için Esnaf Kalemi'nden onay almak zorunda tutulmaktan dolayı şikâyetçiydi.¹⁰⁷ Devlet, ise var olan bu düzeni korumaya çalışıyordu. Genel olarak Mürûr Nizamnamesini yürürlükte tutarak düzen sağlamaya ve bu yolla hazine gelirlerini korumaya çalışıyordu¹⁰⁸ Yetkililer, İstanbul'da bulunan ahalinin ya resmi memur ya da esnaf olduğunun altını çizerek konya netlik kazandırıyorlardı; memurların resmi dairelerden ilmühaber almalarına ve onaylattırmalarına ve kalan herkesin mahallelerinden ve hanlardan aldıkları ilmühaberlerini Esnaf Kalemi'ne onaylatmalarına gerek vardır deniliyordu. Ayrıca Mürûr Kalemi'nin görevinin ise onaylanmış ilmühaberler üzerinden mürûr tezkeresi vermek olduğuna dikkat çekiliyordu. Yaşanan sorunlardan biri yapılan sayımlar sırasında esnafın nüfus tezkerelerine sanatlarının, ticaret ve hizmetlerinin gösterilmemiş olmasından kaynaklanıyordu. Bu şekilde birçok esnaf vergi kaçırıyordu veya hiçbir şekilde vergi ödemiyordu. Birçoğu sanat ve sınıflarının belirtilmediği nüfus tezkerelerini mahalle imam ve muhtarları ve ayrıca han odabaşlarına ibraz ederek mürûr ilmühaberi alıyordu. Ayrıca esnafın bazısı, fakir, kimsesiz olduklarını, güçlerinin (büyük olasılıkla ekonomik) yetmediğini, birkaç gün önce mürûr tezkeresiyle memleketlerinden geldiklerini fakat tezkerelerini kaybettiklerini veya aslında esnaflık yapmadıklarını söyleyerek mürûr tezkereleri için gerekli görülen ilmühaberleri Esnaf Kalemi'ne onaylattırmadan işlem yapıyorlardı. Bu gibi durumların Mürûr Kalemi'nin özensizliğinden kaynaklandığı tespiti yapılıyordu.¹⁰⁹

Esnaf Kalemi'nin ve dolayısıyla da kethüdaların yaşadıkları sorunlardan biri de yakın ve sınırdaş ülkeler olan İran, Yunan, Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan tebaası ile Mısır ve Tunus eyaletleri ahalisinde olup da İstanbul'da (Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse) esnaflık yapanlardan kaynaklanıyordu. Bunların tamamının doğrudan doğruya Osmanlı tabiiyetindekiler gibi esnaflık muamelesine tabi tutulmaları ile sorun çözüme kavuşturulmuş görünmektedir.¹¹⁰ Osmanlı esnafının tabi oldukları usul ve kurallara tabi tutulan Sırp, Yunan ve Karadağ esnafının konsoloshanelerinden ilmühaber almaları zorunluydu.¹¹¹ Esnafça ilişkileri olup olmadığını ilgili kethüdaya onaylattırmadan ve Esnaf Kalemi'ndeki kayıtlarını sildirmeden konsoloshaneleri tarafından mürûr işlemlerinin yapılmaması gerektiği

¹⁰⁶ BOA, DH.TMIK.M, 95/29, H-18.6.1318/13.10.1900.

¹⁰⁷ BOA, ŞD, 2606/33, H-11.8.1310/28.2.1893.

¹⁰⁸ BOA, DH.MKT, 2066/61, H-12.10.1311/18.4.1894.

¹⁰⁹ BOA, ŞD, 789/12, H-1.12.1314/5.3.1897.

¹¹⁰ BOA, ŞD, 789/12, H-1.12.1314/5.3.1897.

¹¹¹ Mürûr Nizamnamesi'nin 9. maddesine göre yabancılar mensup oldukları devletin kançılıyalarından, kançılıyaları bulunmayan yerlerde yerel hükümetten ilmühaber alacaklardı. Turna, *a.g.m.*, s. 86.

konusu Sırp, Yunan ve Karadağ sefareterine tebliğ edilmişti.¹¹² Burada bahsi geçen yabancı esnafın mürûr tezkeresi almak için konsolosluklardan alacakları ilmühaberlere pul yapıştırılmasına ise gerek duyulmamıştı. Kethüdalıklarca yapılacak onay işlemlerinde pul mecburiyeti varsa –ki vardı-¹¹³ buna uyulacaktı.¹¹⁴

Her ne kadar kethüdalar bu sürece dâhil oldularsa da İstanbul'da Esnaf Kalemi üzerinden Şehremaneti'ne karşı sorumlu hale gelmeleri rollerinin değiştiğine işaret etmektedir. Esnaf Kalemi'nin etkisinin 1907 tarihinde Temettü Vergisi Nizamnamesi çıkarılması ile esnaftan alınan vergilerin taşrada tek kalem altında birleştirilmesi ile azaldığını söyleyebiliriz. Bu durum 1845 yılında ihtisâb vergisinin yerini alan ve tüccar ve esnaftan yıllık kazançları üzerinden alınan temettü vergisinin İstanbul'u kapsamı ile ortaya çıkmıştı. Belediyelerin esnaf tezkerelerinden vergi alması 1909 yılında temettü vergisinin İstanbul'u kapsayacak şekilde genişletilmesi ile son buldu. Böylece Şehremaneti 1912 yılında İstanbul belediyelerine yeniden temettü vergilerinden pay alma hakkı tanınana kadar belli bir gelir kaybına uğradı.¹¹⁵ 1915'teki Rüsüm-ı Belediye Kanunu, İstanbul'da uygulanan temettü vergisinden belediyelere pay verilmesi uygulaması, taşraya doğru genişletildi.¹¹⁶ Esnaf Kalemi ile Şehremaneti'ne karşı sorumlulukları tanımlanan kethüdalıklar ise 1910'da kaldırıldı.¹¹⁷ II. Meşrutiyet döneminde esnaf cemiyetleri kurularak bireyden/kethüdadadan daha kurumsal bir yapıya/esnaf cemiyetlerine doğru gidilmiş oldu. Bunlar esnafın hayatına da yansiyacak olan kurumsal dönüşümlerdi.

Bir Asayiş Sorunu Olarak Ermeni Esnafın Hareketliliği

Yukarıda da belirtildiği gibi 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonrasındaki süreç ve 1894-1896 yılları arasında yaşanan Ermeni Olayları, sultana yapılan suikast ve sonrasında Ermenilerle ilgili daha fazla önlem alınmaya başlandı.¹¹⁸ 1894

¹¹² BOA, DH.MKT, 2158/114, H-28.8.1316/11.1.1899.

¹¹³ Bir arşiv belgesinde bu durum şu şekilde ifade edilmişti: Mürûr tezkeresi ve pasaport için mahalle imam ve muhtarlarından alınan ilmühaberlerle sicil-i nüfus idaresine başvuran esnafın esnaf tezkeresi harcından borcu olmadığına teftişi amacıyla bağlı oldukları kethüdalar tarafından “emval-i emiriyeye” herhangi bir zimmet ve ilişkisi olmadığına onaylanması ve ilmühaberlere bu şekilde yapılan açıklamalara 20'şer paralık pul yapıştırılması gerekiyordu. BOA, DH.MKT, 2613/66, H-2.5.1326/2.6.1908; BOA, BEO, 3313/248438, H-13.4.1326/15.6.1908; BOA, Teftişat-ı Rumeli Evrakı-Makamat Evrakı (TFR.I.MKM), 30/2936, H-7.6.1326/7.7.1908.

¹¹⁴ BOA, DH.MKT, 2337/79, H-26.12.1317/27.4.1900.

¹¹⁵ Oktay, *a.g.m.*, s. 225.

¹¹⁶ Oktay, *a.g.m.*, s. 225-226.

¹¹⁷ Esnaf cemiyeti hakkında bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul 2005, s. 1916-1920.

¹¹⁸ Örneğin Osmanlı tebaasından ve Üsküdar doğumlu kuyumcu esnafından Agop veled Kapril “Ermeni müfsidlerinden” olarak kayda geçmişti. Hem Sofya hem de Hazergrat'tan olmak üzere almış olduğu iki Bulgar pasaportu ile serbestçe seyahat ettiği tespit edilmişti. Sonunda kendisine pasavan verilerek İstanbul'a gönderilmişti. Osmanlı yetkilileri İstanbul'a gidip gitmediğinden emin değillerdi. Gittiyse nerede olduğunun araştırılmasına ihtiyaç duyuyorlardı. BOA, Hariciye Siyasi

yıldaki deprem nedeniyle İstanbul'a yapılan emek göçüne kısıtlama getirildi. Kısıtlamalar Sasun ayaklanmasından sonra Ermeni ayrılıkçılarla yaşanan sorunlar nedeniyle devam ettirildi. Banka Hadisesi ve II. Abdülhamid'e suikast girişimi sonrasında Ermeniler'in kimlik tanımları ile iyi hâl sahibi/herhangi bir suçta bulaşmış olup olmadıklarına dair sıklıkla araştırmalar yapılıyordu. Hatta bu süreçte tezkerelerinin incelenmesi amacıyla¹¹⁹ Mersin, İskenderun, Trabzon, Samsun, Giresun ve Haydarpaşa iskelelerinde komisyonlar kuruldu.¹²⁰ Komisyonlar sanatsız (işsiz), evsiz ve ailesiz serserilerin memleketlerine iade edilmesine karar veriyorlardı. Yolcuların kimlikleri ve mürûr tezkereleri iskele zabıtasınca kontrol ediliyordu.¹²¹ Ermeniler'in Anadolu'dan İstanbul'a gitmek için Haydarpaşa İskeleye yerine İzmit'te inip denizden ve karadan gitme ihtimali üzerine Haydarpaşa iskelesinin yetersiz olduğu düşünülmüştü. Sonuçta Gebze ve Kartal demiryolu güzergâhlarında önlem alınmasına ve İzmit iskelesinde bir komisyon kurulması ile Ermeniler'in İstanbul'a gitmelerine sınırlamalar getirildi.¹²² 1898 tarihli bir belgede; taşralı olup da ticaret veya sanat icra etmek için veya başka bir zorunluluk nedeniyle İstanbul'a gitmeyi arzu edenlerin incelenmesi, buldukları yerin zâbitası tarafından yapılacak ve gitmelerine engel olacak durumları olmayanlara usulüne göre mürûr tezkeresi verilecek deniliyordu. Geçimlerini sağlamak için taşradan İstanbul'a giden

(HR.SYS), 2764/29, M-27.9.1893; Osmanlı'da asayiş sorununu sadece Ermenilerle ilişkilendirmek doğru değildir. Osmanlı Arşivi'nde Ermeni olmayan ve asayiş ihlal ettiği/edeceği düşünülen kişilere dair birçok belgeye rastlamak mümkündür. Örneğin ünlü bir kaçakçı olan Nikola Kateno adlı Ayvalıklı bir Rum kahveci İzmit'e gitmek amacıyla mürur tezkeresi almıştı. Aldığı tezkere ile silah ve barut satın almak için Middilli, Pire ve Şire'ye gitmişti. Aldıklarını buradan Hacı Kostanti ve kardeşlerine ait iki küçük vapurdan biriyle Ayvalık'a nakledecekti. BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (bundan sonra DH.ŞFR), 396/7, R-21.1.1324/3.4.1908; diğer bir belge ise sebzeçi esnafından İstavro ve Mavro ile meyhaneci Papof'dan bahsedilmektedir. Bu üç kişi, bazı rençper ve ameleli Makedonya taraflarına sevk etmek amacıyla bir vagon kiralamışlardı. Yetkililer, bu şekilde silah kaçırılacağından şüphe etmişlerdi. Bu nedenle bu gibi durumların araştırılması, yurtdışına gitmek için tezkere başvurusu yapanların ibraz edecekleri nüfus ve esnaf tezkereleri ile ilmühaberlerinin eşkâllerine uyup uymadığına dikkat edilmesi isteniyordu. Önlem olarak bizzat seyahat edecek olan kişilerin kendilerinin başvuru yapması gerektiği belirtiliyordu. BOA, DH.TMIK.M, 47/87, H-22.8.1315/16.1.1898; konuyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Osmanlı topraklarına gelen Yunanlıların gözetim ve kontrol altında tutulması ise 1901 tarihli bir arşiv belgesine yansımıştı. Osmanlı topraklarından Yunanistan'a gitmek isteyen esnaf hakkındaki işlemler zabıtaca ve nüfus idarelerince icra edilmesi söz konusuydu. BOA, DH.ŞFR, 258/64, R-28.1.1317/10.4.1901; son olarak Manastır'la ilgili bit arşiv belgesinde, Yanya ile Serfiçe ahalisinden İstanbul'a giden ekmeççi, dülgere ve bakkallık ile meşgul bir takım genç Rumların "erbab-ı fesada karıştıkları," Yunan vapuruyla memleketlerine dönme bahanesiyle tezkere alarak Bulgarlarla devlet karşıtı (fesad) eylemlerde buldukları ve Rumlardan mürur tezkeresi isteyenler hakkında dikkatli olunması gerektiği yazmaktadır. BOA, DH.ŞFR, 333/38, R-9.7.1320/22.9.1904.

¹¹⁹ BOA, A.}MKT.MHM, 612/5, H-14.R.1314/22.9.1896.

¹²⁰ BOA, DH.TMIK.M, 17/59, H-28.R.1314/6.10.1896. BOA, DH.TMIK.M, 20/3, H-13.Ca.1314/20.10.1896. BOA, DH.TMIK.M, 17/59, H-28.R.1314/6.10.1896.

¹²¹ BOA, İrade Hususi (İ.HUS), 49/1314.R-28, H-8.R.1314/16.9.1896.

¹²² BOA, DH.TMIK.M, 38/40, H-4.4.1315/2.9.1897.

Ermenilerin işsiz kalmalarına dikkat çekilerek başka vilayetlere yönlendirilmeleri yönünde teşvik edilmeleri isteniyordu.¹²³

Asayiş sağlamak için alınan önlemler ve belki de iyi hal sahibi olmamak/müfsid olarak kategorize edilmek esnaf ve tüccarı olumsuz etkiliyordu. Maraş ahalisinden ve ayrıca Katolik ve Protestan milletlerine mensup bazı tüccar ve esnaf her yıl bazı kişilere mal ve eşya götürmek üzere İstanbul'a gidiyordu. Bu yıl da (1898) bu amaçla mürûr tezkeresi başvurusu yapmışlardı. Katolik ve Protestan milletlerine mensup esnaf ve tüccarın tezkere almasında bir sorun görülmezken, Ermeni olanlar için bazı yasaklar konulduğu ilgili belgede belirtilmektedir.¹²⁴ Kısacası diğer Osmanlı esnafıyla karşılaştırıldığında; Ermeni tüccar ve esnafın hareketliliğinin daha fazla kısıtlandığını söylemek yanlış olmaz.

Bir diğer örnek ise Matbaacı Sahak hakkındadır. Evinde esna-yı hadisede (muhtemelen Banka Hadisesi sırasında) revolver ve dinamit bulunmuştu. Affedilmesine rağmen şüpheli davranışlarına devam etmiş ve defalarca hapsedilmişti. Bir başka yere gitmesini denetlemek adına kefile bağlanmıştı. Fakat yine de Mısır'a firar edebilmişti. Matbaacının gündeme gelme nedeni, eşinin çocuklarıyla yanına gitmek istemesiydi.¹²⁵

Ermeniler, dini topluluk liderlerinin yardımıyla/onların devletle yaptıkları müzakerelerle kendilerine konulan seyahat kısıtlılığını aşmaya çalışıyorlardı. Ermeni ileri gelenleri, Ermeni tüccar ve komisyoncu esnafının İzmit'ten İstanbul'a mal götürmek ve almak amacıyla devamlı olarak gidip geldiklerini, İstanbul'a vardıklarında polis komiserleri tarafından kendilerine yasak konulduğunu görüyorlardı. Bu durumun ticaret serbestisini kesintiye uğrattığını ve ayrıca Ermenilere konulan sınırlamalar nedeniyle Katolik ve Protestanların onları kendi mezheplerine davet ederek durumlarından istifade etmeye çalıştıklarını söylüyorlardı. Spesifik olarak İzmit ve civarı Ermeni murahhaslığı, İzmit'in İstanbul'a üç dört saat mesafede yani yakın olduğunu, İzmit'teki Ermenilerin İstanbul'a çokça gidip gelmeye mecbur olduklarını ve hiç birinin kurallara aykırı hal ve harekette bulunmayacaklarına dair kefalete bağlandıklarını belirterek Ermenilere kolaylık sağlanmasını istiyordu.¹²⁶ Devlet için esnaf hareketliliğinin yarattığı sorunlardan biri de İzmit'ten ticaret ve benzeri işleri için İstanbul'a gidenlerin çoğunun geri dönmemesiydi.¹²⁷ 1907 tarihli bir arşiv belgesine göre her gün İzmit ahalisinden 15-20 kişi geri dönmek üzere İstanbul'a gidiyorlardı. Ticaret

¹²³ BOA, DH.TMIK.M, 67/22, H-4.5.1316/20.9.1898.

¹²⁴ BOA, DH.ŞFR, 240/4, R-18.6.1315/6.1.1898.

¹²⁵ BOA, DH.TMIK.M, 81/24, H-20.10.1317/21.2.1900.

¹²⁶ BOA, DH.TMIK.M, 65/47, H-18.9.1316/30.1.1899; bazı ameleler iştişaat/karışıklıklar yüzünden İstanbul'daki tuğla fabrikasına gidemiyorlardı. Devlet yetkililerini ikna edebilmek için alacakları ücretle temettü vergisini vereceklerini ve ailelerinin geçimini sağlayacaklarını, güvenilir olduklarını söyledikleri fabrika sahiplerinin kefaleti altında bulduklarını söyleyerek mürûr tezkeresi talep ediyorlardı. BOA, DH.TMIK.M, 65/47, H-18.9.1316/30.1.1899.

¹²⁷ BOA, DH.TMIK.M, 65/47, H-18.9.1316/30.1.1899.

amacıyla gitmeyecek olanlara veya herhangi bir işi olmayan köylüler ile Ermeniler'e izin verilmemesi için ilgili yerlere uyarılar yapılıyordu.¹²⁸

Devlet yetkilileri, tüccar adı altında İstanbul'a giden Ermenilerin çoğunun tüccar olmadığını, serseri gibi gezen kişiler olduklarını söylüyorlardı. Bu durumun önüne hükümetçe ticaretle uğraştıkları bilinenlere ve onaylananlara gelip gitmeleri için izin verilmesiyle geçilmeye çalışılıyordu. Devlet, ticaret yapandan kastın ne olduğu tanımlayarak esnafı ve tüccarı ayrı ayrı kategorize etme ihtiyacı duyuyordu. 5-10 kuruşluk mal alıp satanlar değil, mahallerinde mağaza veya dükkân açarak çuka ve manifaturacı gibi mal alıp satanlar gerçek tüccarlar olarak tanımlanıyorlardı. Devlet ancak bunlara izin vereceğini ilan ediyordu. Kahveci, yemenici, şekerci, fesci, tüccar kategorisinin dışında tutuyordu.¹²⁹ Güvenlik kaygısıyla esnaf ve tüccar birbirinden ayırıştırılarak yeniden tanımlanıyordu ve tüccarın daha üstte konumlanmasıyla belli bir hiyerarşi oluşturma kaygısı güdülüyordu. Bu durum tüccarın daha serbest ticaret yapabilmesini kolaylaştırmış fakat bazı küçük esnafın tasfiyesine neden olmuş olabilir.

Bir şekilde başka yerlerin yanı sıra Ankara'dan İstanbul'a gitmiş olan Oseb veled Bogos'un ise terzi esnafından dahi olmadığı anlaşılmıştı. Tüm bunlar devleti daha fazla önlem almaya itiyor ve nüfus idarelerine gerçek dışı mürûr tezkeresi vermemeleri yönünde uyarılarda bulunuyordu.¹³⁰ Terzi esnafından Maraşlı Manok veled Agob'un mazereti uygun bulunmamıştı. Terziliğe dair satın alacağı şeylerin birkaç parça çukadan ibaret olduğu, ihtiyaç duyduğu şeyleri İzmir'de tedarik etmesinin mümkün olduğu ve bu nedenle de İstanbul'a gitmesinin gerekli olmadığına karar verilmişti. Kısacası tüccar kategorisinde değerlendirilmemişti.¹³¹ İstanbul'a gitmek isteyen bazı Ermenilere yaşadıkları yerdeki bir esnafın yanına çalışabilecekleri yani İstanbul'a gitmelerinin bir zorunluluk olmadığı söylenerek başvuru reddediliyordu.¹³²

1900 yılında, devlet, akrabalarını ziyaret etmek amacıyla İzmir'e gidecek olan Osmanlı tebaasından ve 56 yaşındaki hamal esnafı Parsih Bağdı ile Kasbar Bando adlarındaki iki Ermeni¹³³ ve de İskenderiye'ye gitmek isteyen Kuyumcu Okuş veled Ekina'nın ise biri Paris'te, diğeri Filibe'de bulunan ve "müfsit takımından" Ekina ailesiyle herhangi bir akrabalığı ve ilişkisini olup olmadığını sorguluyordu.¹³⁴ Rusya veya Amerika'ya gitmiş olanların İstanbul'a geri dönmesini engellemeye çalışılıyordu. İzmit'in Bahçecik köyü ahalisinden kunduracı Rupen Simonyan 4 yıl önce ticaret amacıyla Romanya'nın Bakovo kentine gitmişti. Şimdi ise hala ailesinin yaşadığı

¹²⁸ BOA, ZB, 23/42, R-26.Ts.1323/9.12.1907.

¹²⁹ BOA, ZB, 396/83, R-9.8.1320/22.10.1904.

¹³⁰ BOA, ZB, 400/88, R-2.7.1320/15.9.1904.

¹³¹ BOA, ZB, 611/18, R-27.8.1323/9.11.1907.

¹³² BOA, ZB, 441/140, R-18.10.1323/16.12.1905.

¹³³ BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO), 356/74, M-5.4.1900.

¹³⁴ BOA, DH.TMIK.M, 86/77, H-29.1.1318/29.5.1900.

kendi köyünde dönmek istiyordu. İzmit mutasarrıflığının yapmış olduğu araştırmaya göre Rupen, Bahçecik köyünün namuslu kişilerindendi. Herhangi bir vukuatı ve adliyeeye düşen bir davası yoktu.¹³⁵ Sorun İstanbul'a doğru yapılan göçlerdi. Başka bir yere yapılan göçlere bu kadar müdahale edildiğini söylemek zordur. Örneğin kunduracı esnafından Siirtli Çağan veled Hannan, Kudüs'e gitmek için başvuruda bulunmuştu. Ticaret ve ziyaret amacıyla gideceği doğrulandığı takdirde ve İstanbul'a uğramamak şartıyla mürûr tezkeresi almasında bir sakınca görülmediği ilgili yerlere bildirildi.¹³⁶ Ayrıca Osmanlı İmparatorluğunu tabiiyetini terk ederek Amerika ve Rusya'ya gidenler üzerinde duruluyordu. Bunların bir kısmı geri dönmek üzere taahhütte bulunsalar da taahhütlerini yerine getirmemeleri sistemin boşluklarından yararlandıklarını göstermektedir.

Devlet insan hareketliliğini kontrol altında tutmak amacıyla birçok önlem olsa da bu önlemlerin tamamı işe yaramıyordu. Bir kısmı yakalanıyor olsa da örneğin sahte belgelerle imparatorluk içinde veya dışına doğru seyahat edenler oluyordu. 1889 tarihli bir belgeye göre, bazı kişiler Mısır'da vize ettirdikleri mürûr tezkereleriyle Cebel-i Lübnan'dan Marsilya'ya gittiler.¹³⁷ 1891 tarihli başkasında yine Cebel-i Lübnan'dan bazı tüccar ve işçiler hayatlarını kazanmak amacıyla Avrupa'ya ve Amerika'ya yasal olmayan yollardan gittiler.¹³⁸ Bir Ermeni okulunda eğitim veren Harputlu Haçador Zevrikyan, İzmir'e gitmek amacıyla sahte bir ilmühaberle mürûr tezkeresi alarak önce Pire'ye oradan da Amerika'ya gidebilmişti. Kendisine yardım edenler arasında Ermeni cemaatinden Galata'da yaşayan boyacı Kosta, yine aynı sokaktan akrabası Kırkor ve Büyük Yeni Han'dan sarraflık yapan Tomas Efendi vardı.¹³⁹ Özellikle taşradan tezkeresiz ve tezkere kayıtsız olarak İstanbul'a gidenler oluyordu ve bunlar gazetelerde ilgili bir ilân görmediklerini ve yerel memurlar tarafından da uyarılmadıklarını söyleyerek ceza almamanın yolunu bulmaya çalışıyorlardı.¹⁴⁰ 1898 yılına ait bir örnek ise devletin koyduğu kuralların ne kadar esnetilebileceğini göstermektedir. 1898 yılında Erzurumlu ve Kayserilioğlu Nişan Ohannes adında bir Ermeni yedi yıl önce [1891 yılında] Batum'a, oradan da Erzurum'a gitti. Ermeni Olayları (muhtemelen Banka Hadisesi) devam ettiğinden dolayı saraç esnafından birinin evinde 15 gün kadar saklandı. Birçok farklı kent ve kasabadan (Sivas, Yozgat ve Kayseri, Adana, İskenderun, Magoso Kasabası, Lefkoşa Kasabası, Beyrut, Sultaniye Kasabası, Kıbrıs) geçti. Gittiği bu yerlerin bazılarında uzun yıllar kadı. Pamuk işi, yazmacılık, kömürcülük, tütün ameleliği,

¹³⁵ BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 315/63, R-22.2.1320/7.3.1905.

¹³⁶ BOA, ZB, 411/82, R-4.1.1322/17.3.1906.

¹³⁷ BOA, DH.MKT, 1648/5, H-17.12.1306/15.7.1889.

¹³⁸ BOA, DH.MKT, 1835/39, H-14.10.1308/23.5.1891.

¹³⁹ BOA, A.}MKT.MHM, 534/18, H-25.8.1312/21.2.1895; sahte evrakla seyahat edenlere vb. durumlara dair birçok örnek mevcuttur. Örneğin bkz. BOA, DH.TMIK.M, 60/29, H-14.5.1316/30.9.1898; benzer bir örnek için bkz. BOA, ZB, 489/85, R-27.3.1324/9.6.1908; BOA, ZB, 634/111, R-8.2.1324/1.5.1907.

¹⁴⁰ BOA, ZB, 334/47, R-10.4.1325/23.6.1909.

sanat ve rençperlik yaparak hayatını kazandı. Lefkoşa Kasabası'ndayken nalbant Hacı Ali adlı bir Müslümanın nasihati üzerine Mustafa adını alarak Müslümanlığa geçti. Tüm bu seyahat hikâyesi Nişan Ohannes'in/yeni adıyla Mustafa'nın çeşitli ağları kullanarak devletin kontrol mekanizmalarını aşmış olduğuna dair ipuçlarını sunmaktadır. Bir süreliğine bir mutasarrıfın yanında çalışmış olması veya din değiştirmesi farklı sosyal ve siyasi ağları kullandığını ve nasıl hayatta kaldığına dair başka işaretler olarak değerlendirilebilir. Bu durum Hicaz için seyahat belgesi istemesi üzerine hakkında tahkikat yapılmasına kadar devam etmiş görünmektedir. Nişan Ohannes'in durumu karmaşık bulunmuş, Ermenilerin devam eden siyasi faaliyetleri nedeniyle de hal ve hareketlerinin kontrol altında tutulması istenmişti.¹⁴¹

Sonuç

Osmanlı devleti, daha fazla toprak alarak genişleyemeyince belli bir coğrafi alan üzerine oturmaya başladı. Büyüyen bürokratik ve askeri ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına doğrudan vergilendirmeye yöneldi. Kimin teb'a/vatandaş olduğunu bilmesi gerektiğinden var olandan daha fazla ve düzenli sayımlar yaptı, kanunlar çıkardı ve kurumsal bazı değişiklikler yaptı. 19. yüzyılda ve özellikle Tanzimat döneminde ve sonrasında mürûr tezkeresi denilen iç pasaport ve dış pasaport çıkardı. İstanbul hem siyasi hem de ekonomik başkent olduğundan dolayı insan hareketlerinin bu yolla en çok kontrol edildiği yerlerden biriydi. Konuya İstanbul'daki esnaf özelinde baktığımızda; esnafın hareketliliğini kontrol altında tutmak hem devlet hem de İstanbul ve daha sonra taşraya doğru genişletilecek olan belediyelerin ve bazen de tüccar ve üst düzey esnafın çıkarlarıyla örtüştü. Bazen hem tüccar hem de esnaf tüm bu kontrol ve gözetleme süreçlerinden olumsuz etkilendi. Yine de çeşitli müzakere biçimleriyle veya enformel yolları kullanarak, bazen de iktidar sahipleriyle çatışarak veya iktidar alanının dışına çıkarak süreçte aktif olarak yer aldılar. Esnaf Kalemi talimatı ile Şehremaneti'ne karşı görevleri ve sorumlulukları tanımlanmış olan kethüdalar da bu süreçte rol oynadılar. Esnaf Kalemi'nin fonksiyonlarının 1909'da son bulması, esnaf kethüdalıklarının 1910'da kaldırılması, 1912'de esnaf cemiyetlerinin kurulması ile kişi yönetiminden kurumsal yönetime geçilme süreci belirginleşti. Kısacası esnafı ilgili bu süreç, devlet-teb'a/vatandaş arasındaki aracılardan -ayanların, yeniçerilerin ve burada gösterildiği gibi loncaların ve ilişkili olarak kişi yönetimini temsil eden kethüdalıkların-kaldırılması ile başka bir zemine kaydı. Her ne kadar devlet, tüm bu yollarla asayışı sağlamak ve doğrudan vergilendirme yapmak amacıyla hareketliliği kontrol etmek istese de insanlar örneğin sahte seyahat belgeleriyle veya hiç belge almadan çeşitli sosyal ağlarını da kullanarak imparatorluk içinde veya imparatorluk dışına doğru seyahat ettiler. Son olarak her ne kadar belli bir standartlaşmaya, kanun/kural birliğine ve kurumsallaşmaya gidildiyse de esnaf gibi sıradan insanlar için ucu açık alternatifler, esneklikler ve farklılıklar hala mümkündü. Yukarıda yer verilen Nişan

¹⁴¹ BOA, DH.TMIK.M), 52/39, H-9.12.1315/1.5.1898; burada geçen hikayenin detayları için bkz. arka kapak sayfası ve giriş bölümü. Turna, *a.g.e.*

Ohannes örneği bile-seyahat ettiği yerlerde yaptığı işler dikkate alındığında Osmanlı esnafının/emek sektörünün esnekliği, bireylerin seçim yapma, alternatif hayat taktikleri geliştirme potansiyelleri ve de devlet kontrolünün sınırları olduğuna dair ipuçları sunmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi-BOA

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 174/12998, 313/248438, 2006/150391, 2739/205384.

Cevdet Dâhiliye (C.DH), 13/608.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 391/3, 682/12, 711/61, 739/4, 811/54, 947/38, 1074/60, 1299/9, 1348/55, 1565/19, 1579/54, 1591/30, 1610/73, 1648/5, 1769/119, 1824/72, 1835/39, 1934/41, 2017/91, 2066/61, 2158/114, 2235/133, 2337/79, 2397/82, 2613/66.

Dahiliye Nezareti Muamelat (DH.TMIK.M), 17/59, 20/3, 38/40, 47/87, 52/39, 60/29, 65/47, 67/22, 81/24, 84/32, 86/77, 95/29, 136/9.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 240/4, 258/64, 333/38, 396/7.

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04), 731/141.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 315/63.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO), 356/74.

Hariciye Siyasi (HR.SYS), 2764/29.

İrade Hususi (İ.HUS), 49/1314.

Meclis-i Vala (MVL), 323/41, 787/3.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 69/39, 73/49, 74/46.

Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.}MKT.MVL), 30/76, 106/87.

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.}MKT), 44/69.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM), 434/83, 534/18, .612/5.

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.}MKT.NZD), 383/34.

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.}MKT.UM), 286/2, 286/3, 348/44, 426/20, 430/74, 431/54, 541/4, 559/9, 570/77, 570/79, 802/18, 815/20.

Şura-yı Devlet (ŞD), 789/12, 2536/44, 2538/19, 2540/18, 2606/33, 2893/26.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı-Makamat Evrakı (TFR.I.MKM), 30/2936.

Yıldız Perakende Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML), 23/80.

Zabtiye Nezareti (ZB), 20/80, 23/42, 334/47, 396/83, 400/88, 411/82, 441/140, 489/85, 611/18, 634/111.

Diğer Kaynaklar

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Syracuse 2005.

Başaran, Betül, Cengiz Kırılı, "Some Observations on Istanbul's Artisans During the Reign of Selim III (1789-1808)", *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a*

- Livelihood in Ottoman Cities*, (ed. Suraiya Faroqhi), Oxford 2015, s. 259-277.
- Başaran, Betül, Cengiz Kırılı, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", 1. baskı, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, (ed. Fatmagül Demirel), İstanbul 2012.
- Behar, Cem, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*, Albany 2003.
- Chalcraft, John T., *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt 1863-1914*, Albany 2004.
- Clay, Christopher, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia", 34/4, (October 1998), s. 1-32.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat Dönemi'nde Çıkarılan Men'i Mürûr ve Pasaport Nizamnameleri", *Belgeler*, 15/19, (1993), s. 169-181.
- _____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.
- Çokuğraş, Işıl, *Bekâr Odaları ve Meyhaneler: Osmanlı İstanbul'unda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*, İstanbul 2016.
- Demirel, Fatmagül, *Adliye Nezâreti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul 2010.
- Diğiroğlu, Filiz, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 16/31, (Ekim 2014), s. 69-112.
- Duben, Alan, Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*, (çev. Nuray Mert), İstanbul 2013.
- Eldem, Edhem, "26 Ağustos 1896 "Banka Vakası" ve 1896 "Ermeni Olayları"", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 5, (2007), s. 113-146.
- Erdoğan, M. Murat, Ayhan Kaya (ed.), *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, İstanbul 2015.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr- Belediye*, Cilt 4, İstanbul 2005.
- "Esnaf kaleminin sureti teşkil ve vazâifini mübeyyin talimat", *Düstur, Birinci Tertib (4 Zilkade 1304-14 Ramazan 1312/13 Temmuz 1303 (1887)-27 Şubat 1310 (1890))*, Cilt 6, Ankara 1939, s. 1150-1155.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler: Zanaatkarlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler 16-18. Yüzyullar*, (çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2016.
- Freitag, Ulrike, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler (ed.), *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, London 2011.
- Giddens, Anthony, *Ulus-Devlet ve Şiddet*, (çev. Cumhur Atay), İstanbul 2005.
- Gutman, David, "Travel Documents, Mobility Control, and the Ottoman State in an Age of Global Migration, 1880-1915", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 3/2, (November 2016), s. 347-368.
- Gülsoy, Ufuk, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909)", *Tarih Dergisi*, 37, 2002, s. 93-118.
- Herzog, Christoph, "Migration and the State: On Ottoman Regulations Concerning Migration Since the Age of Mahmud II", *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, (ed. Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler), London 2011, s. 117-134.
- İnalçık, Halil. *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993.

- _____, “Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası”, (çev. Fahri Unan), *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, (1988), s. 205-214.
- İpek, Nedim, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri, 1877-1890*, Cilt 73, Ankara 1994.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul 2010.
- _____, *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*, Brill 2002.
- _____, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003.
- Kasaba, Reşat, *Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler, Sığınmacılar*, (çev. A. Ortaç), İstanbul 2012.
- Kırlı, Cengiz, “İstanbul’da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar / Yoğunlaşmalar”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Toplum*, Cilt 4, İstanbul 2015, s. 72-79.
- _____, “A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul”, *International Labor and Working Class History*, 60, (2001), s. 125-140.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı Esnaf Sayımları”, *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002 Bildiriler*, Cilt 2, İstanbul 2003, s. 405-410.
- Levy, Noemi, Nadir Özbek (der.), Alexandre Toumarkine, *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar*, İstanbul 2009.
- Oktay, Tarkan, *Osmanlı’da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, İstanbul 2011.
- Özbek, Nadir, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16, (2004), s. 59-95.
- Öztel, Muharrem, “Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul Et Piyasasını Düzenlemek İçin Alınan Tedbirler”, *History Studies*, 5/5, (Eylül 2013), s. 149-175.
- Quataert, Donald, “Part IV The Age of Reforms, 1812-1914”, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cilt 2, (ed. Halil İnalcık, Donald Quataert), Cambridge 1997, s. 759-944.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, İstanbul 2000.
- Sabev, Orlin “Bulgaristan’da Muhafaza Edilen 1299/1881-82 Tarihli Bir Nüfus Defterine Göre Osmanlı İstanbul’unun Bahçe ve Dükkanlarında Çalışan Bulgarlar”, *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu-V*, 19-21 Mayıs 2017, İstanbul, s. 605-621.
- Samastı, Fatmanur, *History of Identification in the Ottoman Lands: From the Security of the Person to the Security of the State: Implementation of Mürûr Tezkeresi in the Nineteenth Century*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Serbetoğlu, İbrahim, “Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu”, *OTAM*, 29, (Bahar 2011), s. 193-214.
- Sezer, Hamiyet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18-19 yy.)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21/33, (2003), s. 105-124.
- Torpey, John, *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*, Cambridge 2000.
- Turna, Nalan, “Ottoman Apprentices and Their Experiences”, *Middle Eastern Studies*, 55/5, (2019), s. 683-700.
- _____, “Ondokuzuncu Yüzyıl İlk Yarısında İstanbul’da Berber Olmak, Berber Kalmak”, *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü Yakın Dönem Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/5, (2006), s. 171-188.

- _____, “Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance and Taxation in Early Nineteenth-Century Istanbul”, *New Perspectives on Turkey*, 39, (2008), s. 167-189.
- _____, *19.yy.'dan ve 20. yy.'a Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürit Tezkereleri*, İstanbul 2013.
- Yılmaz, İlkey, “Governing the Armenian Question through Passports in the Late Ottoman Empire (1876-1908)”, *Journal of Historical Sociology*, 32, (2019), s. 388-403.
- Zarinebaf, Fariba, *Crime and Punishment in Istanbul, 1700-1800*, Berkeley 2010.

Summary

and without an official decree. The ruling elite, ambassadors, bureaucrats, travelers, merchants, artisans, nomads, peasants, pilgrims, slaves, and so on traveled or migrated before and during the modern era. Occasionally, the worsening economic situation, territorial losses, wars, riots, and political conflicts led people to move to a different place. People also traveled to visit a holy place or a family member. Some left their existing locations for where the family's first pioneer immigrant settled. Others did so to find a job, looked for business and trading opportunities, fled from the sites of compulsory military service or tax/debt payment.

In general, during the modern era, the Ottoman internal migration was towards the Izmir region (from the surrounding islands or nearby places), Bursa of silk/other textile production, Çukurova, commercialized agriculture, and the Nile delta where cotton production increased with the American Civil War. In all these, people being a political and economic capital, Istanbul seems to be more attractive to migrants.

Istanbul received migration from various regions, including the Central Balkans-Macedonia, the West Black Sea, and the east of the Central Anatolia and the Eastern Anatolia. Increased shipping services over the Black Sea coast motivated migration from Eastern Anatolia by the 1830s and onwards. After the Crimean War (1853-1856), and especially in the 1860s, Istanbul started receiving more migrants from this particular region. The capitalist system's crisis in the 1870s, thus halting the import of foreign capital, declaration of bankruptcy by the state, the declining value of the paper currency, the 1877-1878 Ottoman-Russian War, increasing intercommunion tension were other visible reasons for people's mobility. Unlike Muslims, Ottoman Christians began to leave the Empire for North America, Russia, Iran, and Europe. Overall, Istanbul's population, to be sure, increased from the mid-nineteenth century and on. Its 500,000 approximate population during the late 1850s rose to 874,000 in 1885 and over one million at the turn of the century. According to the 1885 census, 51% of Istanbul's population was born in Istanbul. 12% of the remaining population came from Ottoman Europe, 17% from the Middle East, Crimea, the Caucasus, and Central Asia, and 19% from Anatolia; this does not include bachelors and other temporary residents of the capital. Although by 1907, those born in Istanbul increased to 57%. Istanbul received 15% from the former Ottoman Europe, 7% from the Middle East and Russian lands, and 21%

from Anatolia. With newcomers, the population of the city became more Muslim; the Muslim population of Istanbul, 385,000 in 1885, rose to 560,000 in 1914. However, its non-Muslim population decreased, from 489,000 to 350,000.

Those who stayed and did not leave for abroad sought employment in Istanbul, where wages high and jobs more available. As an arena, Istanbul reflected political conflicts where for example Armenian revolutionaries and the state confronted each other on certain occasions. In other words, Istanbul became a site where the state mostly tested its control and surveillance mechanisms either for political or economic reasons.

The more population grew, the more its problems. The Ottoman state sought to bring people's movements under its rule regularly. Following the 1820s, the Greek insurrection in 1821, and the abolition of janissaries in 1826, during the Tanzimat era and ensuing ones, like its contemporaries, it counted people, passed laws, made institutional changes, or developed passport documents, relied on the old surety system, created new institutions, developed police and gendarmerie. It intended to know more about its subjects/citizens not only for security reasons but also for taxation and military purposes.

By considering this broader historical context and emphasizing Istanbul, this present article highlights artisans' mobility and the extent to which the state's control grew from the Tanzimat to the Second Constitutional era (1839-1908). Its topics ranged from the state's need to determine who was a subject/citizen or not, the economic dimension of state controlling of movements, how its interests were coinciding with the upper-level artisans and merchants, the changing role of guild warden/kethüda through the Şehremaneti's newly founded office called Artisan's Office and its immediate impacts. Finally, the article exemplifies Armenian artisans' mobility following the Ottoman-Russian war of 1877-1878 and mainly from the 1890s and thereafter.

The aim is to show migratory experiences mostly of ordinary people represented here by artisans to discover their voices in the context in which the state extended its control and surveillance practices, which also served the upper-level artisans' and merchants' interests. It also illustrates how artisans, like other ordinary people, manipulated, challenged, negotiated, and escaped state power in some cases to point out the dynamic side of the Ottoman experience.